

**T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TÜRKİYE’NİN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI AKTİF TARAFSIZLIK
POLİTİKASININ SAVUNMACI REALİZM TEORİSİ
BAĞLAMINDA İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fırat ÜNER

**Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Programı**

MART, 2024

T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE’NİN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI AKTİF TARAFSIZLIK
POLİTİKASININ SAVUNMACI REALİZM TEORİSİ
BAĞLAMINDA İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fırat ÜNER
(Y2112.300010)

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Programı

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Mehmet Cem OĞULTÜRK

MART, 2023

ONAY FORMU

ONUR SÖZÜ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı Aktif Tarafsızlık Politikasının Savunmacı Realizm Teorisi Bağlamında İncelenmesi” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar olan bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça ’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim. (19/03/2024)

Fırat ÜNER

ÖNSÖZ

Hem yüksek lisans serüvenimde hem de bu çalışmanın kâğıda dökülmesi süresince kıymetli görüşleri ve samimi desteğiyle beni yönlendiren danışman hocam Doç.Dr. Mehmet Cem OĞULTÜRK'e ve üzerimde emeği olan Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri bölümünün değerli hocalarına içten teşekkürlerimi sunarım.

Hem hayatımın hem de bu çalışmanın kahramanları olan başta ulu önder Gazi Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'ne büyük bir özveri ve sadakatle hizmet etmiş tüm devlet büyüğü ve diplomatlara şükranlarımı sunarım. Bu çalışmayı onlara ve milleti için canını esirgemedен feda etmiş olan şehitlerimize ithaf etmeyi bir borç biliyorum. Ruhları şad olsun.

Attığım her adımda beni cesaretlendiren ve yanımda olan kıymetli eşim Betül ve yazın kucağıımıza alacağımız kızımız Umay, iyi ki varsınız, sizleri çok seviyorum.

Mart,2024

Fırat ÜNER

TÜRKİYE’NİN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI AKTİF TARAFSIZLIK POLİTİKASININ SAVUNMACI REALİZM TEORİSİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

ÖZET

“Membaları kâfi olan arazimiz içinde mevcudiyetimizi, terakkiyatımızı temin etmekten başka bir şey düşünmüyorduk...” İsmet İnönü, Lozan.

İkinci Dünya Savaşı dönemi, devletler arasındaki ilişkilerin karmaşıklığı ve devletlerin dış politika tercihlerindeki etkileyici faktörler açısından oldukça önemli bir dönemdir. Uluslararası anarşi, artan sanayi ihtiyacına kaynak bulma gayretleri, güç rekabeti ve belirsizlik gibi faktörler birçok ülkenin kendi güvenlik ve çıkarları için ittifaklar kurmasına sebep olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti, savaşın başladığı 1939 yılında siyasi ve ekonomik açıdan hassas bir dönemde bulunmaktaydı. Ülke, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş mücadelesi sonrası sıkıntılı dönemin etkilerini henüz atlatmıştı ve içsel istikrarını sağlamak öncelikli hedefiydi. Bu bağlamda, Türk politikacıları savaşa dahil olmanın getireceği riskleri dikkate alarak tarafsız bir duruş sergileme kararı almışlardır.

Türk devlet adamları savaş dönemi boyunca ülkenin dış siyasetini deruhte ederken Osmanlı Devleti’nin son dönem hariciye tecrübelerinden ilham almışlar ve Türk hariciye geleneği olarak adlandırabileceğimiz miras onlara yol göstermiştir. Türkiye'nin savaş dışı kalma politikası, ülkenin ulusal güvenliğini ve bağımsızlığını koruma amacını yansıtmaktadır. Bu politika, savaşın yıkıcı etkilerinden kaçınarak Türkiye'nin iç istikrarını ve toprak bütünlüğünü koruma hedefini desteklemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti ekonomik yetersizlikler, kaynak kıtlıkları ve savaş yorgunu nüfusu göz önünde bulundurulduğunda yetenekli politika yapımcıları ve dirayetli ülke lideri marifetiyle aktif tarafsızlık politikasını ustalıkla kullanarak jeopolitik konumunun da verdiği özgüven ile bu karmaşık uluslararası sahnede

savunmacı ve gerçekçi bir anlayışla savaş dışı kalmayı başarmıştır. Bu tez, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı döneminde benimsediği aktif tarafsızlık politikasının, savunmacı realizm kuramı bağlamında nasıl incelenebileceğini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası İlişkiler, İkinci Dünya Savaşı, Türk Dış Politikası, Aktif tarafsızlık, Savunmacı Realizm

ANALYSIS OF TURKEY'S ACTIVE NEUTRALITY POLICY IN THE SECOND WORLD WAR IN THE CONTEXT OF DEFENSIVE REALISM THEORY

ABSTRACT

“We were not thinking of anything other than ensuring our existence and progress on our land with sufficient springs...” İsmet İnönü, Lausanne.

The period of the Second World War is a very important period in terms of the complexity of relations between states and influencing factors in the foreign policy preferences of states. Factors such as international anarchy, efforts to find resources for increasing industrial needs, power competition and uncertainty have caused many countries to form alliances for their own security and interests.

The Republic of Turkey was in a politically and economically sensitive period in 1939, when the war began. The country had just survived the effects of the troubled period after the First World War and the War of Independence, and its primary goal was to ensure its internal stability. In this context, Turkish politicians have decided to take an impartial stance by taking into account the risks of being involved in the war.

While Turkish statesmen were taking the lead in the foreign policy of the country during the war, they were inspired by the Ottoman Empire's recent foreign experience and the legacy that we can call the Turkish foreign policy tradition guided them. Turkey's non-combat policy reflects the country's goal of protecting its national security and independence. This policy supported Turkey's goal of preserving its internal stability and territorial integrity by avoiding the devastating effects of the war.

Considering the economic inadequacies, resource shortages and war-weary population, the Republic of Turkey has managed to stay out of the war with a defensive and realistic understanding in this complex international scene, with the self-confidence of its geopolitical position, by skillfully using its active neutrality policy with its talented policy makers and astute country leader. This thesis deals

with how the active neutrality policy adopted by Turkey during the Second World War can be examined in the context of defensive realism theory.

Keywords: International Relations, World War II, Turkish Foreign Policy, Active neutrality, Defensive Realism

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ONUR SÖZÜ	i
ÖNSÖZ.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELER LİSTESİ.....	x
I. GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu.....	1
B. Araştırmada Kullanılan Yöntem.....	3
C. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	4
D. Araştırmanın Soruları	5
II. KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	6
A. Kuramsal Çerçeve.....	6
1. Realizm Kuramı	6
2. Savunmacı Realizm ve Türkiye	8
B. Kavramsal Çerçeve	10
1. Aktif Tarafsızlık.....	10
2. Türk Dış Politikasına Etki Eden Faktörler.....	14
a. Güvenlik Endişesi.....	14
b. Türkiye'nin Jeopolitiği	15
c. Türk Dış Politika Geleneği	16

d. Ekonominin Dış Politikaya Etkisi	18
III. İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASI DÜNYA SİYASETİ VE TÜRKİYE	20
A. Dünya Savaşlarının Kaçınılmazlığı	20
1. Westphalia Sonrası Avrupa Düzeni	20
2. 20'nci Yüzyıl Avrupa Düzeni ve Uluslararası Kargaşa.....	22
3. İkinci Dünya Savaşı'na Giden Süreç: Paris Barış Konferansı ve Versailles Antlaşması.....	24
B. Yeni Cumhuriyet'in Realist Dış Politikası	27
C. Diğer Ülkelerin Türkiye Üzerinde Etkileri.....	28
1. Hitler Almanya'sının Yeni Nizamı ve Türkiye	28
2. Mussolini İtalya'sı ve Mare Nostrum	29
3. Lozan'ın Mirası ve İngiltere ile İlişkiler	33
4. Fransa ile İlişkiler	35
5. Sovyetler ile İlişkiler.....	35
D. Savaş Dönemi Ekonomisi.....	37
1. Türkiye'nin Dış Ticareti	38
2. Türkiye Ekonomisinde Alman Etkisi ve Krom Ticareti	39
3. İngiltere ile Ekonomik İlişkiler.....	39
4. Savaş Döneminde Uygulanan Ekonomik Tedbirler	40
IV. SAVAŞTA TÜRKİYE'NİN AKTİF TARAFSIZLIK POLİTİKASI.....	42
A. Politika Belirleme Yöntemi	42
1. Savaş Dönemi Hükümetleri	42
2. Dış Politikada İnönü'nün Etkisi.....	44
B. Dışişleri Bakanları	44
1. Şükrü Saracoğlu Dönemi	44
a. Türkiye - İngiltere - Fransa Müzakereleri	45

b. İngiltere'den Askeri ve Ekonomik Yardım Talebi	48
c. Saracoğlu'nun Moskova Misyonu.....	48
d. 1939 İngiliz-Fransız-Türk Karşılıklı Yardım Antlaşması	56
e. Savaşın Yayılması ve Bakü Hadisesi	58
f. Türk - Bulgar Ortak Demeci.....	60
g. Türk - Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı	61
2. Numan Menemencioğlu Dönemi	62
a. Almanya ile Silah Tedarik Anlaşması.....	63
b. Amerika Birleşik Devletleri Başkan Yardımcısının Türkiye Ziyareti.....	64
c. Yenice (Adana) Görüşmeleri.....	66
d. Kahire Görüşmeleri ve Türkiye'nin Savaşa Girme Sorunu.....	68
e. Menemencioğlu - Papen Görüşmeleri	72
f. Türk - İngiliz İlişkilerinin Bozulması.....	73
g. Numan Menemencioğlu'nun İstifası	75
3. Saracoğlu'nun Bakanlığa Vekalet Dönemi.....	78
4. Hasan Saka Dönemi	80
a. Japonya ile İlişkilerin Kesilmesi.....	80
b. San Francisco Konferansı.....	81
V. SONUÇ.....	83
VI. KAYNAKÇA	88
ÖZGEÇMİŞ.....	97

ÇİZELGELER LİSTESİ

Sayfa

Çizelge 1. (2'nci Dünya Savaşı Süresince Hükümetlere ve Dışışleri Bakanlıkları)43

I. GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu

İkinci Dünya Savaşı yılları Türk politika yapımcılarının vizyonunun, cesaretinin ve stratejik yeteneklerinin sınındığı bir süreçtir. Osmanlı Devleti'nin mecbur olmadığı halde katıldığı Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileri hala taze iken, Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politika yapımcıları, İkinci Dünya Savaşı'nın aktörleri ile olan ilişkilerinde "aktif tarafsızlık" politikası ile dikkat çeken bir yaklaşım benimsemişlerdir. Bu politika, Türkiye'nin bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve güvenliğini korumak için izlenen bir yol olarak tercih edilmiştir.

Lozan Antlaşması'ndan sonra elde edilen Hatay ve Montreux Boğazlar Sözleşmesi gibi kazanımlar *fait accompli* bir yaklaşımdan ziyade oportünist bir politika ile gerekli şartların olgunlaşması sabırla beklenerek diplomatik müzakerelerle sonuçlandırılmıştı. 18'inci yüzyıldan itibaren geçirdiği dönüşümle savunmacı ve müzakereci bir karaktere bürünen Osmanlı Devlet diplomasisinin bu mirası, elbette Türkiye Cumhuriyeti liderlerini ve devlet adamlarını da etkilemiştir. Kurucu meclis tarafından Misak-ı Milli sınırları olarak kabul edilen toprakların bekası İkinci Dünya Savaşı boyunca Türk devlet adamlarının dış politika siyasasında en büyük önceliği olacaktır. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca tutumu özellikle müttefik devletlerin liderleri tarafından çoğu zaman tutarsız bir politika olarak görülse de aslında bu politika savaşın seyrine ve Türkiye'nin elde edeceği azami faydalara göre değişen bir diplomasi mücadelesiydi.

Anarşik bir uluslararası siyasi ortamın ana aktörü olan devletler için bu iklimde temel gaye hayatta kalmak yani devletin bekasının sağlanmasıdır. Realistlere göre devletler bekasını, saldırgan ya da savunmacı bir yaklaşımla sağlamaya çalışabilirler ve diğer aktörler ile olan ilişkileri şartlara göre değişiklik gösterebilir. Bu kapsamda ele alındığında ekonomik ve askerî açıdan yetersiz fakat jeopolitik konumu sebebiyle müzakere gücünü kullanabilen Türkiye,

savunmacı realist bir politika temelinde büyük devletlerle savaşın gidişatına göre yaptığı askeri ve ekonomik müzakereler vasıtasıyla yıkıcı İkinci Dünya Savaşı döneminde hayatta kalmayı başarmıştır.

Savaş döneminde Türk dış politikasını belirleyen lider ve idarecilerin savaş şartları altında icra ettikleri müzakereler, kriz anlarında verdikleri kararlar ve savaşın her iki tarafı ile kurdukları münasebetler incelendiğinde, Türkiye'nin izlediği aktif tarafsızlık politikası daha iyi anlaşılacaktır. Bu çalışmada, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı kronolojisini anlatmaktan ziyade cumhurbaşkanı ve dışişleri bakanlarının savaşın kritik dönemlerinde yaptıkları görüşmeler, izledikleri siyasalar ve aldıkları kararlar üzerinden analizler yapılarak hükümetin izlediği savunmacı realizm ve aktif tarafsızlık politikası ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı süresince aktif tarafsızlık politikası izlemesini etkileyen birçok faktör vardır. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı sürecindeki önemli olaylar incelenmeden önce 1939 yılına dek Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politika üretme karakterinden ve bu karakteri idare eden yöneticileri etkileyen faktörlerden bahsedilecektir. Türkiye Cumhuriyeti coğrafyası, sosyal ve kültürel geleneği ve siyasi genetiği ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bakiyesidir. Osmanlı Devleti'nin hariciye geleneği anlaşılmadan Türkiye Cumhuriyeti'nin izlediği dış politikaları analiz etmek yetersiz bir araştırma gayreti olur. Bu yüzden Türkiye'nin dış politikasına etki eden faktörler incelenirken, jeopolitiğin yanı sıra Osmanlı hariciye geleneğine de değinilecektir.

Harp dönemlerinde her ne kadar bir devlet savaşa doğrudan katılmasa da müzakere gücünü artırmak için milli güç unsurlarından birisi olan askeri gücün azami seviyede tutulması gerekir. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye de şartlar gereği askeri seferberlik ilan etmiş ve seferberliğin beraberinde getirdiği maliyet politika yapımcıların kararlarını etkilemiştir. Ekonominin de dış politikayı etkileyen faktörlerden olduğu düşünülerek, Türkiye'nin savaş dönemi ekonomisi dış politikanın belirleyici bir faktörü olarak kısaca incelenecektir.

İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanları ve bakanlık çalışanları çok zorlu şartlar altında yoğun özveri göstererek mesai

yapmışlardır. Cumhuriyet tarihinin en önemli dönemlerinden birisinde Türk diplomatları ortaya çıkan her gelişmede sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin çıkarlarını gözetmişler, Mihver ve Müttefik devletlerin diplomatlarıyla kurdukları her temas ve diyalogun ciddi sonuçları olacağına farkındalığıyla ve Türkiye'nin izlediği politikadan taviz vermeden gemiyi limana sağ salim yanaştırmayı başarmışlardır. Şükrü Saracoğlu, Numan Menemencioğlu ve Hasan Saka dışişleri bakanlığı haricinde hem İkinci Dünya Savaşı öncesinde hem de savaş esnasında farklı görevlerde de bulunmuşlardır. İcraatları her zaman şahsıma ilham kaynağı olan bu üç değerli devlet adamının aziz hatıralarına bir nebze de olsa katkı vermek için bu araştırma her bakanın kendi dönemi incelenerek yapılmıştır. Çalışmada 1939-1945 yılları arasında görev yapan dışişleri bakanlarının dönemleri üzerinden, Türkiye'nin dahil olduğu önemli olaylar, anlaşmalar ve müzakereler analiz edilerek, dönemin meclis tutanakları, yazılı basın kayıtları, hatıratlar, kitaplar ve makaleler ile politika yapıcılarının izledikleri aktif tarafsızlık politikası savunmacı realizm perspektifinden incelenecektir.

B. Araştırmada Kullanılan Yöntem

1939-1945 yılları arası Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı arşivleri incelendiğinde dönemin İngiliz veya Alman dışişlerinde tutulan detaylı raporlar gibi kayıtlara rastlanmamış dolayısıyla resmi kayıt olarak TBMM Zabıt Ceridelerine ve Türk Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü'nün 50'nci yılında yayınladığı 1939-1945 yılları arasındaki dönemi anlatan kitaplarına başvurulmuştur. Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin dışişleri yazışmalarında Türkiye'yi ilgilendiren hususlar açık kaynak olarak elektronik ortamda mevcuttur ve bunlardan sıklıkla faydalanılmıştır.

İncelenmekte olan dönemde Türkiye'nin her alandaki politikasına etki eden başlıca unsur İsmet İnönü'dür. Dolayısıyla İsmet İnönü hakkında yazılan kitaplardan dönemin Türk dış politikasını kavrayabilmek adına faydalanılmıştır. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sürecini kronolojik olarak anlatan pek çok kitaba rastlanmış olup "Denge Oyunu, Olaylarla Türk Dış Politikası ve İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si" kitapları başlıca faydalanılan kaynaklar olmuştur.

Savaş yılları boyunca Türk basınının hükümetin sıkı denetimi altında olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak dönemin gazetelerinden hem köşe

yazarlarının gelişen olaylarla ilgili yazdıklarına hem de yöneticilerin açıklama ve beyanatlarına bakılarak sıklıkla faydalanılmıştır.

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemleri öncelikli olarak benimsenmiştir. Araştırmanın temelini oluşturan yöntemler arasında resmî belgelerin ve yazışmaların, dönem ile ilgili eserlerin ve yazılı basının incelenmesinin yanı sıra ilgili dönemde cereyan eden örnek olayların analizi yer almaktadır. Bu yöntemler, çalışmanın gereksinim duyduğu verilerin toplanmasında en uygun araçlar olarak değerlendirilmiştir. Araştırmanın teorik temelini oluşturmak adına kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Bu tarama sırasında, ilgili akademik yayınlar (kitaplar, dergiler, makaleler, tezler), devletler tarafından yayımlanan raporlar ve gazete haberleri gibi çeşitli kaynaklardan elde edilen veriler toplanmıştır. Toplanan bu bilgiler, örnek olay analizleri ile derlenerek, bu çalışmanın temelini oluşturmuştur. Araştırma konusunun geçtiği dönem İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıl olarak kabul edilen 1939 yılı ve Türkiye'nin resmi olarak Almanya ve Japonya'ya harp ilan ettiği ve taraf haline geldiği 23 Şubat 1945 tarihidir.

C. Araştırmanın Amacı ve Önemi

2014 yılında Rusya'nın Kırım bölgesini ilhakı ile başlayan ve günümüzde Rusya- Ukrayna savaşı olarak adlandırılan süreçte, Türkiye'nin iki ülke ile de süregelen diyalogu ve Birleşmiş Milletler ile koordineli olarak başlattığı Tahıl Koridoru girişimi ile Ankara'nın bu süreçte izlediği tarafsızlık politikası dünyanın gündemine gelmiştir. Devletlerin izledikleri dış politikalar, tarihlerinde yer alan dönüm noktaları ve bu dönüm noktalarında uygulanan stratejilerle şekillenir. Türkiye, bulunduğu coğrafyadaki tarihi, kültürel birikimi ve jeopolitiği ile kurulduğu günden bu yana süregelen bir dış politika geleneğine sahiptir. Cumhuriyetin ilanından günümüze Türkiye, bölgesinde ve dünyada gelişen olaylara karşı dengeli ve tarafsız bir politika izlemeyi tercih etmiş ve bunu uygularken savaştan, çatışan ve anlaşmazlık yaşayan tüm taraflarla diyalogunu sürdürmüştür. Bu geleneğin olgunlaşmasında İkinci Dünya Savaşı'nda uygulanan politikaların hiç şüphesiz çok önemli bir yeri vardır.

Türkiye'nin günümüzde izlediği denge politikasını anlayabilmek için İkinci Dünya Savaşı dönemindeki aktif tarafsızlık politikasının incelenmesi önemlidir.

1939-1945 yılları arasında izlenen bu politikanın analizi Türkiye'nin tarihsel dış politika yaklaşımlarını ve stratejik karar alma süreçlerini anlamamıza yardımcı olacaktır.

D. Araştırmanın Soruları

Çalışmanın hipotezleri;

1. Türkiye'nin 1939-1945 yılları arasındaki dönemde cereyan eden İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği aktif tarafsızlık politikasının savaş dönemine olumlu etkisi olmuştur.

2. Türkiye'nin 1939-1945 yılları arasındaki dönemde cereyan eden İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği aktif tarafsızlık politikası savunmacı realizm güvenlik anlayışı temelinde değerlendirilmelidir.

Bu hipotezler test edilirken aşağıda belirtilen sorular da cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

1. İlgili dönemde Türk yöneticilerin aktif tarafsızlık politikası izlemesine neden olan harici etkenler nelerdir?

2. İlgili dönemde Türk yöneticilerin aktif tarafsızlık politikası izlemesine neden olan dahili etkenler nelerdir?

3. Türk politika yapıcılarını ilgili dönemde aktif tarafsızlık politikası olarak değerlendirilebilecek hangi siyasi angajmanlarda bulunmuşlardır?

II. KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Kuramsal Çerçeve

1. Realizm Kuramı

Realizm birçok farklı disiplinde çeşitli şekillerde kullanılan bir terimdir. Felsefede idealizme karşı ontolojik bir kavramdır. Bilimde empirizm ve pozitivistimin karşısında durur. Edebiyatta ve sanatta romantizme karşıdır. Uluslararası ilişkiler ya da dünya siyaset sözlüğünde ise realizm adeta bir polysemy¹ mağdurudur. Bazen bir devletin çıkarları için gösterdiği sağduyulu bir çaba anlamına gelirken bazen de çıkarları uğruna etik değerleri yok saymasıdır. Bazılarına göre devletler uluslararası sistemi bir bütün olarak ele almalıdır fakat bazılarına göre ise hiçbir sistem güvenilir değildir. Realistlere göre uluslararası ilişkilerin en önemli aktörü olan devletler gerçekçi olmalıdır çünkü Woodrow Wilson'un ve liberallerin ideal dünya tahayyülü iki büyük cihan harbinde hayatını kaybeden milyonlarca insanla birlikte tarihe gömülmüştür. Fakat bu gerçekçiliğin kullanım kılavuzu farklı siyaset bilimciler tarafından farklı amaç ve bakış açılarıyla kullanılmıştır. Kavram olarak ortaya çıkışı Machiavelli'ye kadar uzanan Realizm² literatüre Raison d'Etat ve Realpolitik olarak yansıyan haliyle Kardinal Richelieu, Rochau, Metternich, Bismarck gibi devlet adamları tarafından aktif siyasette bir araç olarak kullanılmıştır.³ Floransa hükümdarı Lorenzo de Medici'ye yazdığı mektuplarda Machiavelli, devletin faydasına olacaksa Prens acımasız olabilir ya da erdemli olmayan bazı yollara başvurabilir der.⁴ Devletin varlığını sürdürmesinin her şeyden daha önemli olduğunu ve bunun ifası için yapılması gerekenleri XIII. Louis'e adeta bir tez şeklinde anlatan Kardinal

¹ Çok anlamlılık.

² Mustafa Aydın, Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 51 (01), 1996, ss.71-114.

³ John Bew, Realpolitik: A History, New York: Oxford University Press. 2016, s.25.

⁴ Niccolo Machiavelli (1513), The Prince., Çev. Kemal Atakay, Can Yayınları, 2012, s.18.

Richelieu yöntemler farklı olsa da realizmi Machiavelli'den farklı yorumlamaz.⁵ 1618-1648 yılları arasında Avrupa'yı maddi ve manevi olarak mahveden 30 yıl savaşları sonucunda ortaya çıkan devletler sisteminde Fransa'ya bir yer bulmak isteyen Richelieu çareyi devletin çıkarlarını kendi zamanının dini tabularının üzerinde tuttuğu Raison d'Etat 'da bulur. İmparatorluk tacını Prusya kralına bizzat kendi elleriyle veren Otto von Bismarck, Alman birliğini kurarken uyguladığı hareket tarzlarını ideolojilere ya da dogmalara göre değil tahayyülündeki Almanya'nın çıkarlarına göre seçer ve bu yaklaşım Realpolitik'te vücut bulur.⁶ Birinci Dünya Savaşı sonunda Amerika Birleşik Devletleri'nin liberal başkanı Wilson'ın uluslararası sistemi idare edecek bir üst akıl oluşturma çabası biraz Versailles'ı yapan devletlerin tarihsel öngörüsüzlüğü⁷ biraz da Kant tipi bir barışın dünya üzerinde imkansız yakın oluşu⁸ sebebiyle sonuçsuz kalmış ve İkinci Dünya Savaşı'nın yıkım etkisi, küresel düzenin kökten bir şekilde değişmesi gerektiğine inanan Edward Carr'a Yirmi Yıl Krizini yazdırmış ve Morgenthau'nun Realist okulunun temellerini atmıştır. Morgenthau, Realizm konusunda; *evrensel ahlak ilkelerinin, evrensel soyut formüller biçimi içinde, devletlerin eylemlerine uygulanamayacağı* görüşündedir ve *bu ilkelerin zaman ve yer konusundaki somut şartlara göre ayıklanması gerektiğine inanır.*⁹ Soğuk Savaş ve yeni dünya düzeni realistlerin devletlerin arasındaki münasebetleri, devletler arasındaki çıkar kavgası olarak tanımlaması yetersiz kalınca Kennan ve Waltz gibi siyasal bilimciler realizmi, Yapısal Realizme evirdiler. Kenneth Waltz 'un 1979 yılında kaleme aldığı "Uluslararası Politika Teorisi" kitabı politik gerçekçiliğin odağını devletlerin iç meselelerinden çok devletlerin yüzleşmek zorunda olduğu uluslararası ortama ve bu ortama göre kurmak zorunda oldukları güç dengesine çevirdi. Kuram olarak bir hipoteze dayandırılmadığı için bilimselliği açısından 1950'li yıllarda sorgulanmaya başlayan Klasik Realizm,

⁵ Cardinal Richelieu (1638). The Political Testament of Cardinal Richelieu, Çev. H. B. Hill, The University of Wisconsin Press, United Kingdom, 1965.

⁶ Henry Kissinger, Diplomasi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çev. İbrahim Kurt Çev, 2.Baskı, İstanbul, 2000, s.131.

⁷ Detaylı Bilgi İçin; Özel Özcan, Suna, M. & Tutuş, L. (2022). Nazi Almanya'sına Giden Süreci Yaratmak: Paris Barış Konferansı, Versailles Antlaşması ve Weimar Almanya'sı, Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 14 (27), ss.276-291.

⁸ Baylis, John, "Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı", Uluslararası İlişkiler, Cilt 5, Sayı 18 (Yaz 2008), s. 69-85.

⁹ Hans Morgenthau, Uluslararası Politika Cilt-1, Çev. Baskın Oran, & Ünal Oskay, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1970, s.2.

Waltz tarafından düzenleyici ilkeler (ordering principles)¹⁰ ışığında değerlendirilmiş ve bununla birlikte uluslararası sistem *yapı* ile ifade edilmiştir.¹¹ Waltz'a göre sistem dahili dinamikler, güçlerin dengesi ile bağlantılıdır. Anarşi varoluştan beri hep vardır var olmaya da devam edecektir. Döneminin özelliğine göre anarşinin yanı sıra devletlerin hayatta kalma motivasyonları ve kurdukları ittifaklar yapıya şeklini verecektir. Dolayısıyla birey ya da devlet değil sistem anarşiktir ve yine bu sebeple devletlerin rekabeti yapıdan kaynaklıdır.

2. Savunmacı Realizm ve Türkiye

Uluslararası sistemde anarşik bir ortamın varlığı varsayımını kabul etmesi bakımından Waltz 'un Realizmi ile aynı unsurları taşısa da Savunmacı Realizm, devletin hayatta kalması ve güvenliğini sağlaması için illaki saldırgan bir politika izlemesinin gerekli olmadığını savunur. Neorealizm, devlet aksiyonlarını ifade ederken birçok varsayıma başvurur. Savunmacı Realizm ise devletlerin rasyonel tercihlerde bulunduğu üzerinde durur.¹² Diğer yapısal realist teorilerin aksine Savunmacı Realizme göre devletler, var olan statükonun korunması ile uluslararası sistemde güvenliklerini sağlayabilirler. Buna göre devletler güç için rekabet etmediklerinden etkileşimde buldukları diğer devletler için tehdit oluşturmazlar. Savunmacı politikayla oluşan bu denge güvenlik ikilemini¹³ beraberinde getirir. Taliaferro'ya göre anarşi ortamının meydana getirdiği belirsizlik yüzünden devletlerin bu ikilemi yaşaması kaçınılmazdır.¹⁴ Kendi güvenliklerini sağlamak amacıyla da olsa askeri gücü artırmak, nükleer silah tesis etmek, bölgesel askeri anlaşmalar yapmak gibi faaliyetlerde bulunan devletler, diğer devletlerin kendilerini daha az güvende hissetmelerine neden olacaklardır. Burada güvenlik ikileminin en önemli özelliğinin altını çizmek gerekir. Bu, herhangi bir devletin uluslararası yapıda güvenlik arayışında olup olmadığını belirsizliğidir. Eğer A devleti, B devletinin gücünü artırmak için uyguladığı tüm

¹⁰ Kenneth Waltz, *Theory of International Politics*, Addison-Wesley Publishing Company, California, 1979, s.8.

¹¹ Sami Kiraz, "Bir Dış Politika Analizi Yaklaşımı Olarak Neoklasik Realizmin İncelenmesi.", Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt-Sayı: 13(4), 2020, ss: 665-686.

¹² Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, MKM Yayıncılık, 8. Baskı, Bursa, 2009.

¹³ Jervis, R. (1978). *Cooperation Under the Security Dilemma*. *World Politics*, 30(2), 167–214.

¹⁴ Jeffrey W. Taliaferro, "Security-Seeking Under Anarchy: Defensive Realism Reconsidered", *International Security*, 25, 3, Winter 2000/2001, ss. 152-186.

faaliyetlerin yalnızca güvenlik arayışı amacıyla olduğundan eminse kendini güvensiz hissetmez. Türkiye savaş boyunca askeri gücünü artırmak için başvurduğu eylemlere yalnızca muhtemel tehditlere karşı kendisini savunmak için başvurduğunu angajmanda olduğu tüm taraflara açıkça ifade etmiş ve bu kapsamda güvenceler vermiştir.

Savunmacı realizmin yakın bir ilişkide bulunduğu diğer kavram saldırı - savunma dengesidir. Bu denge uluslararası yapıda devletlerin üzerinde saldırgan ya da savunmacı tarafı seçmelerinde belirleyici bir rol oynar. Saldırı - savunma dengesi çoğu zaman askeri teknoloji ile bağdaştırılsa da “Offense, Defense, and the Causes of War” başlıklı makalesinde Stephen van Evera¹⁵ askeri teknolojinin bunun sadece bir parçasını oluşturduğunu savunur. Askeri teknolojinin yanı sıra coğrafya, sosyal ve politik düzen, diplomatik faktörler de bahsi geçen dengeyi etkileyen unsurlardır.¹⁶

Devletler bazı durumlarda uluslararası yapının gerekliliğinden kaynaklı olarak diğer bazı devlet ya da ittifakların peşine takılabilirler. Waltz ‘un *bandwagoning* olarak ifade ettiği bu durum, uygulayıcı devletin niyeti savunma mekanizması dahi olsa sistemde denge bozucu bir unsur olarak algılanır.¹⁷ Türk politika yapıcılarının Birinci Dünya Savaşı’nın aksine İkinci Dünya Savaşı’nda hiçbir devletin ya da ittifakın nihai durum olarak belirlediği stratejisinin peşine takılmamış, kendi stratejisi olarak da savaşta tarafsız kalma politikasını uygulamıştır.

Devletlerin savunmacı realist anlayışıyla izledikleri politikalar nihayetinde yapı içinde karşılaşacağı bazı çelişkilerin yanında devletlerle iş birliğinin faydaları göz ardı edilemez. Askerî açıdan yapı içerisindeki devletlerin iş birliği politikaları silahların kontrolü, birbirleri üzerindeki denetim ve belirli seviyelerde diyalogun sağlanması açısından güvenliğin sağlanmasına yönelik önemli belirleyicilerdir.¹⁸

¹⁵ van Evera, S. (1998). Offense, Defense, and the Causes of War. *International Security*, 22(4), ss. 5-43.

¹⁶ van Evera, ss.16.

¹⁷ Waltz, a.g.e., s.126.

¹⁸ Alan Collins, *Contemporary Security Studies*, Oxford University Press, 2013, “Charles L. Glaser, s.22.

Türkiye, 1923 yılından savaşın başladığı 1939 yılına kadar kendi içinde tutarlı bir güvenlik politikası izlemiştir. Bu dönemde Lozan Barış Antlaşması ile uluslararası sisteme kabul ettirdiği sınırlarını genişletmek için bir gayret göstermeyeceğini ve yayılmacı değil statükocu bir politika yürüteceğinin izlenimlerini vermiştir. Savaş süresince Almanya'nın Trakya'da ve Ege Denizi'nde Türkiye lehine değişiklik tekliflerine kesin bir tavırla karşı çıkmıştır. Yine savaş süresince savaşın her iki tarafıyla da yapılan İngiliz-Fransız-Türk Karşılıklı Yardım Antlaşması ve Türk- Alman Dostluk Paktı gibi anlaşmalarla ulusal güvenliğin korunması amaçlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Doğu Akdeniz ve Ege Denizi'nde İtalya, Balkanlar'da Almanya tehlikesi sebebiyle ulusal güvenlik endişesiyle karşı karşıya kalan Türkiye'nin savaşın getirdiği belirsiz güvenlik ortamı nedeniyle müttefik devletlerle yaptığı İngiliz-Fransız-Türk Karşılıklı Yardım Antlaşması maddelerinin Türkiye adına yükümlülükleri saldırgan bir unsur taşımamaktadır. Yeri geldiğinde detaylı incelenecek olan bu anlaşmaların maddelerinin savaşan taraflardan hiçbirine karşı yapılmadığı hususu titizlikle ve açıkça belirtilmiştir. Türkiye savaş süresince fayda sağlamak için ittifaklardan birinin peşine takılıp güvenlik ortamını bozmamıştır.

Türkiye'nin bu dönemde aldığı kararlar, ulusal güvenliğini ve egemenliğini koruma arzusunu yansıtmaktadır. Yapılan siyasi angajmanlar başka bir devletin kendisini daha az güvende hissetmesine neden olacak biçimde değildir. Dolayısıyla Türkiye'nin 1939-1945 yılında izlediği politika savunmacı realizm güvenlik anlayışı teorik çerçevesinin bir yansıması olarak görülebilir.

B. Kavramsal Çerçeve

1. Aktif Tarafsızlık

Tarafsızlık, nam-ı diğer yansızlık¹⁹ yüzeysel olarak bakıldığında dile kolay gelen, sözlük anlamıyla taraf seçmeden, yan belirtmeden yolunda devam etmek anlamını taşır. Tarafsızlık (neutrality), *bir devletin; iki veya daha fazla sayıda devlet arasında çıkmış olan bir savaşta kendisini fiili ve hukuki bakımdan savaş*

¹⁹ TDK Anlamıyla

*dışında tutması halidir.*²⁰ Dolayısıyla devletin tarafsız halde bulunması için ittifaklardan birine dahil olmaması, taraflara yardım etmemesi, egemen olduğu sınırları dolaylı da olsa savaşan taraflara kullandırmaması gerekmektedir.

Yukarıdaki tanımının yanı sıra tarafsızlık kavramından bir devletin uluslararası hukuka dayalı hakları ve yükümlülükleri de anlaşılmaktadır. 1907 yılında yapılan Hague Konferansları sonucunda imzalanan anlaşmalarla tarafsızlığını ilan eden devletlerin topraklarının dokunulmaz olması gibi haklar sağlarken aynı zamanda savaş mühimmatı veya malzeme içeren birlikleri veya konvoyları topraklarından geçirmeleri gibi yükümlülükler de yüklemiştir.²¹

Tarafsızlığı bazı ölçütlere göre süreli ve sürekli tarafsızlık olmak üzere gruplara ayırmak mümkündür.²² Süreli tarafsızlık bir devletin belirli bir savaşa taraf olmaması ya da katılmamasıdır. Bunu savaşın/çatışmanın başlamasından hemen önce ya da başladıktan bir süre sonra ilan edebilir. Sürekli tarafsızlık ise barış zamanından itibaren herhangi bir devletle başka bir devlet/devletlerin arasında olacak bir savaşa dahil olmayacağını, kendisine saldırı olmadığı sürece hiçbir şekilde savaş başlatmayacağını ilan etmesidir.²³ 1815 Viyana Kongresi'nde tarafsızlığını uluslararası sistemde tanıtmış olan İsviçre'nin tarafsızlığı bir sürekli tarafsızlık örneği olarak kabul edilebilir. İkiyüz yıldan fazla bir süredir herhangi bir savaşa ya da çatışmaya katılmayan ve iki dünya savaşında da tarafsızlığını resmi olarak ilan etmiş olan İsviçre'nin tutarlı ve istikrarlı olarak sürdürdüğü sürekli tarafsızlık uluslararası sistem tarafından kabul görmüştür.²⁴

İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan eden Avrupa ülkelerinden birisi de İspanya'dır. Aşırı sağcı General Franco yönetimindeki ülke esasen politik olarak Mihver devletlerine eğilimlidir. Cebelitarık boğazındaki ulusal çıkarları ve Almanya'nın konuyla ilgili vaatleri nedeniyle İspanya, Nazi'lerle İngiltere'ye karşı özellikle istihbarat alanında iş birliği yapmıştır.²⁵ Ayrıca İspanya'nın

²⁰ Ahmet Emin Dağ, Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü, Vadi Yayınları, 4.Baskı, İstanbul, 2016.

²¹ <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-v-1907>

²² Mehmet Genç, "Uluslararası İlişkilerde Tarafsızlık", Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt VI, Sayı:2, 1985, ss.176

²³ Mehmet Genç, a.g.m. ss.176.

²⁴ John Dreyer ve Neal Jesse, "Swiss Neutrality Examined: Model, Exception or Both?", Journal of Military and Strategic Studies, Volume 15, Issue 3, Columbia University, 2014, ss.24

²⁵ <https://www.mi5.gov.uk/the-battle-for-gibraltar>

Sovyetler Birliği'ne karşı Naziler ile aynı tutum içerisinde olması ve Katolik İspanyolların Avrupa'da bolşevik ateizmin yayılmasını önlemek için bu devletin durdurulması gerektiğine dair inançları gönüllü İspanya vatandaşlarının doğu cephesinde savaşmasına kadar varmıştır. 1941 - 1943 yılları arasında yaklaşık 50.000 kadar İspanyol gönüllü asker başta Leningrad kuşatması olmak üzere Sovyetler'e karşı fiilen savaşmışlardır.²⁶

İsviçre ve İspanya rnekleri göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki tarafsızlığının kendine has bazı özellikleri bulunmaktadır. 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti uluslararası sistemde nispeten yeni bir devlettir ve bakiyesi olduğu Osmanlı Devleti'nden geleneksel olarak kabul görmüş bir tarafsızlık mirası almamıştır. Dolayısıyla bu devletin İsviçre tarzı bir tarafsızlık izlemesi beklenemez. Kaldı ki savaşan taraflar için stratejik bir önem taşıyan Türk boğazları ve ülkenin Ortadoğu'yu Avrupa'ya bağlayan coğrafi konumu bunu pek mümkün kılmamaktadır. Türkiye'nin savaşan taraflarla İspanya rneğinde olduğu gibi ideolojik bir bağı da bulunmamaktadır. Dolayısıyla hem karar vericilerin hem de Türk toplumunun ideolojik olarak savaşan tarafların birisine daha meyilli olmasını gerektirecek bir durum da söz konusu değildir.

Esasen savaş döneminde Türkiye'nin ihracatının en önemli kalemini oluşturan ve savaşan her iki tarafa da ihraç ettiği krom, Türk yöneticilerinin aktif tarafsızlık politikası izlemelerinin altında yatan önemli nedenlerden birisidir. Türkiye ulusal çıkarlarını gözetmek adına bu politikayı 1939'dan günümüze dek meydana gelen olaylar karşısında zaman zaman kullanacaktır. Zorunlu olmadıkça savaşa dahil olmama geleneği 1 Mart 2003'te Türk parlamentosunun Amerikan (koalisyon) birliklerinin Türkiye sınırları üzerinden Irak'a girmesine izin vermeme kararı ile yakın tarihte de kendisini göstermiştir.²⁷ 24 şubat 2022 yılında başlayan Rusya - Ukrayna arasındaki geniş ölçekli çatışmaya batılı mttetiklerinin baskılarına rağmen dahil olmayan Türkiye buna rağmen hem Rusya ile ekonomik ilişkilerini sürdürmüş, hem de aynı zamanda Ukrayna'a

²⁶ Andras Lenart, "The Reevaluation Of Spain's Neutrality And Non-Belligerence During The Second World War, University of Szeged, 2020, ss.69.

²⁷ <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/tartismali-tezkere-reddedildi-130976>

savunma sanayi ihracatı yapmıştır. Ayrıca tahıl koridoru anlaşması gibi inisiyatiflerle uluslararası tahıl krizinin çözümüne ilişkin aktif bir rol oynamıştır.

Aktif tarafsızlık kavramının Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı esnasındaki Türk dış politikasına sirayeti hiç şüphesiz karar vericilerin o dönem izledikleri dış siyasetle vücut bulmuştur. Bu öneriyle birlikte İkinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye'nin imzacısı olduğu bir ittifak antlaşmasına açıklık getirmek gerekmektedir. 19 Ekim 1939 yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Birleşik Krallık ve Fransa arasında imzalanan Üç Taraflı Yardım Mukavelesi²⁸ pek çokları tarafından Türkiye'nin bir ittifaka dahil olduğu gibi algılanmaktadır. Buna göre anlaşmada imzacı olarak Türkiye, savaşta İngiltere ittifak sistemine dahil olmuştur. Aktif tarafsızlık, Türkiye'nin savaşa doğrudan katılmama ve savaşın tarafları arasında eşit mesafede durma stratejisini ifade eder. Ancak, bu tarafsızlık mutlak bir pasiflik anlamına gelmez; aksine, Türkiye'nin güvenlik ve ulusal çıkarlarını koruma amacı güder. Bu bağlamda, 1939 Türk-İngiliz-Fransız üçlü ittifakı, Türkiye'nin bu politikasının bir yansıması olarak görülmelidir.

Aktif tarafsızlık çatışmanın her iki tarafında da varlık gösterir. Bu politika uygulayıcı devleti bir taraf ile dostluk ya da çatışmazlık anlaşması sürdürüldüğü sürece, savaşan taraflardan biriyle ittifak yapılmasına olanak tanır. Bu strateji, ülkenin tarafsızlığını korurken, aynı zamanda çatışmayı hangi taraf kazanırsa kazansın o tarafa kaynak aktarma fırsatı sağlar ve böylece çatışmanın sonucuna odaklanmaksızın avantajlı ilişkiler sürdürülür. Ayrıca tarafsız devletin savaşan taraflardan birini ya da diğerini tercih edebilme esnekliği de sağlar. İngiltere'nin savaş dönemi dışişleri diplomatlarından G.L. Clutton'a göre Türkiye'nin bu yaklaşımı, hem Gandhian (Mahatma Gandhi) felsefesinin unsurlarını taşır hem de belirli bir ahlaki belirsizliği barındırır, ancak bu yaklaşım aynı zamanda tipik bir Türk siyasi zekası ve stratejisini de yansıtır.²⁹

²⁸ A. Gündüz Ökçün, Türkiye'nin Taraf Olduğu Milletlerarası Andlaşmalar Rehberi, Ankara, Doğu Ltd. Şirketi Matbaası, 1962, s.11.

²⁹ Selim Deringil, "Turkey's General Attitude to the War", Panel On the 55th Anniversary of the Cairo Conference Minutes, Center for Strategic Research, Ankara, 1999, ss.65.

2. Türk Dış Politikasına Etki Eden Faktörler

Türk dış politikasına etki eden faktörleri analiz etmeden önce Türkiye'nin uluslararası sistemdeki yerini tespit etmek yerinde olacaktır. Bir devletin sahip olduğu milli güç unsurları bakımından büyük ya da küçük devlet veya Soğuk Savaş döneminde nükleer silah kapasitesiyle oldukça belirginleşen süper güç olduğuna kanaat getirmek kolaydır. Fakat Türkiye gibi bölgesel olarak bulunduğu alanı etkileyebilen, büyük devletlere karşı elinde bazı caydırıcı milli güç unsurlarını barındıran, onlarla pazarlığa girebilen ve hatta büyük devletlerin dış politikalarını bir yere kadar değiştirebilen bir devlete "Orta Büyüklükte Devlet" tanımını yapmak uygun olacaktır.³⁰

İkinci Dünya Savaşı süresince politika yapıcıların siyasalarını bugünün anlayışıyla değerlendirmek yanılığısına düşmemek, bunları günün koşullarına göre değerlendirebilmek maksadıyla araştırma konusunun hududu olan 1939-1945 yılları arasında Türkiye'nin dış politikasını etkileyen faktörler güvenlik endişesi, jeopolitik, tarihsel ve ekonomik boyutta kısaca özetlenecektir.

a. Güvenlik Endişesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünün ve ulusun bağımsızlığının korunması Türk dış politikasının şekillenmesinde belki de en önde gelen etkenlerden birisi olmuştur.³¹ Bu endişeyi meydana getiren tehdit algısının kaynağı ise Cumhuriyet'in kuruluşundan beri değişim göstermiştir.

Batı emperyalizmine karşı verilen kurtuluş mücadelesinde Sovyetler Birliği ile iş birliği yapılmış, 1921 yılında bu ülkeyle dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalanmış, 1925 yılında bu anlaşma genişletilerek uzatılmış ve tehdit kaynağı olarak ise Batı görülmüştür. 1934 yılından sonra Akdeniz'de İtalya tehdidi kendisini göstermeye başlamış ve Türkiye bunun karşısında İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duymaya başlamıştır.³² İkinci Dünya Savaşı başlarında Balkanlar üzerinden hissedilen Almanya tehdit algısı karşısında ise bizzat bu devletle anlaşmalar yapılarak güvenlik endişesi giderilmeye çalışılmıştır.

³⁰ Baskın Oran, Türk Dış Politikası (Cilt 1, 1919-1980), İletişim Yayınları, 2009, 15.Baskı, s.30

³¹ Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) – I", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 23(03),1968, ss.241-273.

³² Haluk Ülman, a.g.m. ss.245.

Lozan Barış Antlaşması'nın da Türkiye'nin güvenlik algısının belirlenmesinde önemli bir payı vardır. Lozan barışı Türkiye'nin Irak ile olan sınırı hariç Misak-ı Milli sınırlarını belirleyip, Boğazlar meselesine de en azından geçici bir çözüm getirmesine rağmen geride bıraktığı İngiltere ile Musul, Yunanistan ile ahali değişimi ve Osmanlı'dan geriye kalan borçlar gibi konular Türkiye'nin Batı'dan algıladığı güvenlik tehdidini uzun bir süre sıcak tutmuştur.³³ Türkiye'nin Lozan'da çözülemeyen Musul meselesi hususunda İngiltere ile olan münasebetleri (Lozan'ın Mirası ve İngiltere ile İlişkiler başlığında detaylı olarak anlatılacaktır.) ve bu zeminde İngiltere ile yapılan diplomasi iki ülke arasındaki ilişkileri etkileyecektir. Milletler Cemiyeti'nin 1925 yılında İngiltere lehine verdiği Musul kararına uyan Türkiye, 1936 yılında Montreux görüşmelerinde İngilizlerin desteğini alacaktır. Şüphesiz bu gelişmeler 1939 yılında İngiltere ve Fransa ile imzalanan Yardımlaşma Anlaşması'nda belirleyici faktörler olmuştur.

b. Türkiye'nin Jeopolitiği

Tarihsel süreci içerisinde zaman zaman farklı anlamlar ve bakış açıları içeren jeopolitik kavramı etimolojik açıdan yer, dünya anlamına gelen “geo” ve siyaset anlamına gelen “politika” terimlerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.³⁴ Devletlerin üzerinde var olduğu coğrafya ile devleti idare edenlerin uyguladığı politika arasında muhakkak bir ilişki vardır ve bu kapsamda jeopolitik kavramını coğrafyanın politika üzerindeki etkisi olarak tanımlayabiliriz.

Rusya ile birlikte hem Asya'da hem de Avrupa'da toprakları bulunan iki ülkeden biri olan Türkiye, Rusya'dan farklı olarak bu iki kıtayı birbirine bağlayan boğazlara da sahiptir. Boğazlar ile birlikte Türkiye doğrudan uluslararası gündemi belirleyebilen stratejik bir konumdadır. Askeri ve ekonomik yönden zayıf durumda olsa dahi bu stratejik güç Türkiye'nin irade ortaya koyabilmesi açısından elinde olan bir kozdur. Rusya'nın Akdeniz'e açılan güzergâhı ve batılı güçlerin Rusya'yı denizden engellemesinin en etkili yolu yine boğazlardan geçmektedir. Türkiye, Montreux Antlaşmasında boğazların güvenliğini büyük

³³ Haluk Ülman, a.g.m., ss.245-248.

³⁴ Ersoy Taşdemirci, “Jeopolitik ve Türkiye'nin Jeopolitik Durumu”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, No.323, Eylül-1989, s.25.'den aktaran Bilal Karabulut, Strateji, Jeostrateji, Jeopolitik, Ankara, Platin Yayınları, 1.Baskı, 2005, s.24-27

devletler arasındaki denge oyununun bir aracı haline getirip boğazlar üzerinde tam hakimiyet sağlamayı başarmıştır.

Türkiye'nin hem Balkanlara hem de Ortadoğu'ya yaklaşma istikametleri, olası bir savaşta İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında gelişen savaş sanayisine bağlı olarak savaş uçaklarının etkinliği göz önünde bulundurulduğunda İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye'yi güvenli bir ileri üs haline getirmektedir.

c. Türk Dış Politika Geleneği

Türk siyasi kültürünü ele almak bu araştırmanın kapsamını aşsa da Osmanlı Devleti'nin dış politikasının kodlarını kavramadan yine bir Osmanlı entelektüeli olan Atatürk ve silah arkadaşlarının temellerini attığı Cumhuriyet'in hariciye politikalarını anlamak ve değerlendirmek pek mümkün değildir. Cumhuriyet'in temellerini atan ve onu muassır medeniyetler seviyesine çıkartma gayreti gösteren kurucu kadro Osmanlı Devleti siyasi kültürü geleneğinden gelmişler ve yine bu kadronun birçoğu İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye'nin iç ve dış siyasetinin şekillenmesinde etkin bir rol oynamışlardır.

18'inci yüzyıl sonlarında Osmanlı'nın yaşadığı toprak kayıpları ve yapısal bozukluklar devleti uzun yıllar hasar almasına neden olacak olan bir sürece sokmuştur. Temkinli ve büyük devletler arasındaki rekabetten faydalanmayı esas alan diplomasi sayesinde çöküş süreci yavaşlatılmış fakat yine de devletin gerekli reformları etkili bir şekilde uygulamasına fırsat verecek alanı kazandıramamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın eşliğinde denge diplomasisi bırakılmış ve Osmanlı Devleti'nin katılacağı son savaş olacak olan Birinci Dünya Savaşı'nı hükümet, kaybedilenleri geri kazanmak için bir fırsat olarak görmüştür. Savaş kaybedilmiş ve devlet savaşın galipleri tarafından neredeyse tamamen parçalanmanın eşğine gelmiştir. Savaşa girmemenin devletin geleceğini nasıl şekillendireceği muğlak olsa da pratik savaşta kaybedilenlerin kazanımlardan çok daha fazla olduğunu göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminden çıkarılması gereken diğer bir tecrübe de özellikle Balkanlar'daki azınlıkların (gayrimüslimlerin) nüfusa hakim olduğu bölgelerdeki hassasiyet olmuştur. Yeni kurulan Türk devleti, sınırlarını devlet ile

bütünleşmeyi kabul eden nüfusun bulunduğu coğrafyada belirlemek zorundaydı.³⁵ Kurucu meclis tarafından Misak-ı Milli sınırları olarak kabul edilen toprakların bekası İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye Cumhuriyeti'nin en büyük önceliği olacaktır.

i. Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketlerinin Dış Politikaya Etkisi

Batının farklı ticaret yolları arayışının bir sonucu olarak denizcilikte ilerlemesi, denizaşırı sömürgelerden elde ettikleri hammadde kaynaklarını kullanarak ticari devrim yapmaları, 1789 Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı milliyetçi ve liberal akım hiç şüphesiz bu devrinime ayak uyduramayan Osmanlıların çağın gerisinde kalmasına yol açmıştır. Askeri gücünü kaybeden, istediklerini muharebe sahasında elde edemeyen ve ticari olarak dışa bağımlı olmaya başlayan Osmanlı Devleti hayatta kalabilmek için ittifaklar aramaya başlamıştır. Tüm bu gelişmelerin sonucu olarak 18'inci yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin özellikle Avrupa ile kurduğu münasebetlerde savaşın yerini diplomasi almıştır.³⁶

Osmanlı diplomasisinin 18'inci yüzyıla girerken geçirdiği değişimde Karlofça Antlaşması'nın büyük bir rolü vardır. Elçi karşılama usüllerinde yüzyıllardır uygulanan üstün bakış geleneğinden daha ağır harcamaların yapıldığı elçi kabüllerine geçiş Karlofça ile başlamıştır.³⁷ İstanbul'da bulunan yabancı elçiler için Tercüme Odası³⁸ açılmıştır. Ayrıca yine Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı'nın daha fazla toprak kaybetmek istememesi nedeni ile savunma doktrinini benimsemesi ve bunun yolunun da Avrupa devletleri ile iyi ilişkiler kurmaktan geçmesi Babıali'de geçici diplomatik temaslardan sürekli diplomasiye geçiş sürecini başlatmıştır.³⁹ İlk ikamet elçisi olan Yusuf Agah Efendi Londra'da görev yapmış ve daha sonra da Berlin, Viyana ve Paris'te de sürekli elçilikler hizmete başlamıştır.⁴⁰

³⁵ William Hale, *Turkish Foreign Policy Since 1774*, Routledge Publishing, 3.Baskı, 2013, s.29

³⁶ Oral Sander, *İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 23.Baskı, 2012, s.125

³⁷ Uğur Kurtaran, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(63), ss. 331-370.

³⁸ Oral Sander, a.g.e., s.126

³⁹ Oral Sander, a.g.e., s.125

⁴⁰ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı Diplomasi Tarihi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Say 2, 2003, ss. 423-489.

II.Mahmut döneminde yapılan reformlar Osmanlı'nın dış diplomasi sistemini de değiştirmiştir. Yukarıda bahse konu sebeplerden hariciye işlerindeki mesai artmış ve o zamana kadar dışişleri bakanı minvalinde görev yapan Reisülküttab 1836 yılında Hariciye Nezaretinin kurulmasıyla Hariciye Nazırı olmuştur. Bu yalnızca bir isim değişikliğinden ibaret değildir. Hariciye Nezareti ile birlikte nazır yardımcılığı ve müsteşarlık da hizmet vermeye başlamış, bununla birlikte dışişleri kurumsal kimliğini kazanmıştır.⁴¹

Batılılara karşı kaybetmeme düşüncesi ile başlayan ve kaybetmemek için Batılılar gibi düşünüp onlar gibi siyaset etme pratiğine dökülen Osmanlı hariciye sistemi en nihayetinde Avrupa ülkelerinde eğitim gören ve zamanla Avrupa aydını vizyonunu edinen zümrenin işlettiği bir sistemdir. Sander'in Anka Kuşu'na benzettiği Osmanlı'nın küllerinden Türkiye Cumhuriyeti olarak yeniden doğması yine bu düşünce yapısına sahip asker, bürokrat ve entelektüel vatanseverlerin gayretleri sayesinde. Cumhuriyet'in kurucu kadrosu ellerinde bulunan misak-ı milli sınırlarını korumayı devletin öncelikli ülküsü olarak belirlemiş ve Osmanlı'nın son yüzyılından aldıkları derslerle yapılan hataları bir daha tekrar etmemeye çalışmışlardır.

d. Ekonominin Dış Politikaya Etkisi

Ulusal gücün öğelerinden biri olan ekonomi devletin dış politikalarının belirlenmesinde önemli rol oynar. Bu sebeple bir dış politika yöntemi olarak aktif tarafsızlığın uygulanmasında İkinci Dünya Savaşı öncesi ve süresince ülkenin iktisadî durumunun ve politikalarının incelenmesinde yarar vardır. Bu başlık altında araştırma konusu dönemin dış siyasasını doğrudan ve dolaylı etkileyebileceği düşünülen ekonomik tablo özetlenecektir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin miras aldığı Osmanlı son dönemi ekonomik tablosu hülasa; bazı hammaddeleri ihraç edebilen, sınai ürünleri ithal eden ve dışa olan borçlanmalardan dolayı teşkil edilen Duyun-u Umumiye ile borçlanılan devletlere verilen ayrıcalıklardan oluşmaktadır.⁴² Bu özellikleriyle devralınan ekonomik mirası Boratav “yarı sömürgeleşmiş” olarak nitelendirmektedir.⁴³

⁴¹ Oral Sander, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Ankara Üniversitesi Yayın Evi, Ankara, 1987, s.135.

⁴² Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002, İmge Kitabevi, 9.Baskı, Ankara, 2005, s.19-21.

⁴³ Boratav, a.g.e., s.19.

Türkiye Cumhuriyeti iktisat tarihinin İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan bölümü uygulanan ekonomik politikalardan dolayı iki bölüme ayrılır. Türkiye ekonomisi 1923-1930 yılları arasında özel teşebbüslerin üzerinden yürüyen ve devletin bunlara fazla müdahalesi olmadığı halde idare edilirken, 1930-1939 arası yıllara tekabül eden ikinci dönem ekonomide devletçilik ilkesinin benimsendiği bir dönem olmuştur.

17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de icra edilen İktisat Kongresi neticesinde resmi bir ekonomik program ortaya çıkmasa da sonradan CHP'nin ana hatlarını belirleyeceği yabancı sermayeye kapalı olmayan ve özel teşebbüsleri ön plana çıkartan bir politikanın temelleri atılmıştır.⁴⁴ 1930'dan sonra ekonomik bağımsızlık ve kalkınmanın özel teşebbüslerin sınırsız bir şekilde desteklenmesiyle mümkün olmadığı, yerli ve gelişmiş bir sanayi kurulmadan, üretmeden sırf yabancı sermaye ile iktisadî kalkınmanın gerçekleşmeyeceği görülmüştür.⁴⁵ Ekonomide devletçi bir anlayışa geçilmesinde şüphesiz tüm dünyayı ekonomik krize sürükleyen Büyük Buhranın da etkisi büyüktür. 1930 sonrasında devlet marifetiyle sanayileşme gayretleri gösterilmiş tarım haricinde neredeyse tüm üretim alanlarında devlet ana yatırımcı ve üretici unsur olmuştur.⁴⁶

Dış ticarete ise 1930 yılı, Türkiye'nin Almanya ile olan ilişkisinin daha önce görülmemiş bir tekellikte seyretmesine tanıklık etmiştir. Nazi Almanya'sı Balkanlar'da ve Türkiye'de nüfusunu artırmak için savaş öncesi dönemde önemli girişimlerde bulunmuşlar, Türkiye'nin ihraç stoklarını piyasanın üzerinde bir fiyatla alarak kliring* sistemi ile bu ülkeyi kendilerine bağımlı hale getirmişlerdir.⁴⁷ Ticarete bu Alman bağımlılığı hem hükümeti hem de İngiltere'yi endişelendirmiş, Ortadoğu'daki çıkarlarını da düşünerek İngilizler, Ankara ile ekonomik ve siyasi yakınlaşma gereği duymuşlardır. Dolayısıyla savaşın daha başlarında imzalanacak olan İngiliz - Türk ittifakı bir anda vuku bulmuş bir hadise değil, evveliyatında bazı iktisadî gelişmeleri barındıran bir sürecin neticesidir.

⁴⁴ Gülay Sarıçoban, "Atatürk Döneminde 1923-1929 Türkiye Ekonomisi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (44), 2020, ss. 222-236.

⁴⁵ Nadir Eroğlu, "Atatürk Dönemi İktisadî Politikaları", Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt 23, Sayı-2, 2007, ss. 63-73.

⁴⁶ Boratav, a.g.e., s.70.

* Ülkeler arasındaki iki yanlı ticaret anlaşmalarının temelinde malla ödemeyi öngören bir türü.

⁴⁷ Eroğlu, a.g.m., s.210.

III. İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASI DÜNYA SİYASETİ VE TÜRKİYE

A. Dünya Savaşlarının Kaçınılmazlığı

20'nci yüzyılı sarsan iki büyük cihan harbinin ilkinin temelleri ya da başka bir ifadeyle savaştaki muharip devletlerin motivasyonu ve sebepleri bizi Westphalia Barışına kadar götürmektedir. Devletler arasındaki bir takım temel prensiplerin belirlenmesinde ve Avrupa'da meydana getirdiği denge sistemi ile yeni bir dönem açan bu antlaşmadan 1815 Viyana Kongresi'ne giden süreç, kurulan ittifaklar, ortaya çıkan yeni ulus devletlerin izlediği politikalar ve büyük güçlerin aldıkları pozisyon başta Avrupa ve bunların etkilediği uluslararası aktörlerin arasında bir savaşı kaçınılmaz kılmıştır.

1. Westphalia Sonrası Avrupa Düzeni

Tarih kitaplarının genellikle savaşın başlangıcını tarif ederken nirengi noktası olarak kullandıkları Almanya'nın 1939 Eylül'ünün başında Polonya'yı işgali ile başlayan süreci ve Alman devletinin savaşma motivasyonunu Prusya'nın 19'uncu ve 20'nci yüzyıl içerisinde deneyimlediği siyasi süreci anlamadan açıklamak mümkün değildir. 1648 Westphalia barışının bir sonucu olarak Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nu oluşturan 360 civarı devletçik, 1815 Viyana Kongresi'nin ana aktörleri tarafından 38 devletli Germen Konfederasyonu haline getirilmiştir.⁴⁸ Konfederasyon içindeki bu devletçiklerin Alman ulusal birliğini oluşturmasını sağlamak için verilen mücadele Avrupa'da 19'uncu yüzyılın en önemli gündemi olacaktır.

Fransa 18'inci ve 19'uncu yüzyıllarda Orta Avrupa'da yakaladığı her güç boşluğunu doldurmaya çalışmış ve karşısında zaman zaman İngiltere ve

⁴⁸ Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Türk Tarih Kurumu Basımevi, VII.Dizi, Ankara, 1997, s.169.

Osmanlı'nın da dahil olduğu ittifaklar olmuştur.⁴⁹ Napoleon Bonaparte'ın Avrupa hakimiyeti için başlattığı savaşlarda Avusturya ve Prusya ağır bedeller ödemişlerdir. Napoleon, Orta Avrupa'nın hakimiyetini elinde tuttuğu dönem İngiltere'ye karşı bir ticari kıta ablukası uygulamış, bu durumdan ticari olarak etkilenen Rusya ile savaşmak zorunda kalmış ve ünlü Moskova seferinin sonunda Borodino'da kazandığı zafere rağmen bu "Pirus Zaferi" kendisinin sonu olmuştur. Avrupa devletlerinin oluşturduğu beş koalisyon karşısında da galip gelen Napoleon kurulan altıncı ittifak karşısında kaybetmiştir. 1815 Viyana Kongresi ile Avrupa'daki Fransa üstünlüğü sonra ermiş ve kongrenin ardından sağlanan güç dengesi 19'uncu yüzyıl sonlarına kadar nispeten daha sakin bir çevre yaratmıştır.⁵⁰ Esasen 19'uncu yüzyıla gelindiğinde ne küresel ne de Avrupa'da bir devletler arası sistemden bahsetmek pek mümkün değildir. 1815 Viyana Kongresi ile ise "Avrupa Ahengi" (Concert of Europe) denilen sistem Avrupa'da kurulmuş ve her ne kadar 1854 Kırım Savaşı ile devletler arasındaki barış bozulsa da bu anlayış Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Metternich 'in aslında Avusturya'nın menfaatleri için kurmaya çalıştığı muhafazakarlık anlayışına dayanan sistemi Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı ulusçuluk fikirlerine karşıdır.⁵¹ Bu sistem İtalya'nın ve Almanya'nın 20'nci yüzyıl başlarında ulusal birliklerini kurma çabaları sonrası meydana gelen Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile Milletler Cemiyeti'nde vücut bulmaya çalışacaktır. Bahsedildiği üzere Kırım Savaşı ile İngiltere ve Rusya karşı karşıya gelmiş ve 1815'te kurulan "Avrupa Ahengi" sistemi fiilen sonra ermiştir.

Kırım savaşının ardından Metternich 'in kurduğu krallar hakimiyetinin yalpalaması⁵² Avrupa'da yeni bir belirsizliğe yol açmış ve III. Napoleon'un da Napoleon Bonaparte gibi Fransa'yı revizyonist bir anlayışla yönetmesine fırsat vermiştir.

Prusya Ministerpräsident'ı Bismarck artık bir Alman birliği kurmanın zorunlu olduğunu anlamış ve bu yolda ittifaklar kurmaya başlamıştı. Avusturya ile Prusya arasında çıkan Schleswig-Holstein anlaşmazlığı ve iki ülke arasından

⁴⁹ Fahir Armaoğlu, a.g.e, s.48-73.

⁵⁰ Henry Kissinger, a.g.e. s.15.

⁵¹ Merve Özcan, "Avrupa Ahengi'nin Yapısal Özellikleri Çerçevesinde "Güç Dengesi" ve "Politik Eşitlik" Kavramlarının Karşılaştırılması.", İstanbul Üniversitesi, 2015.

⁵² Henry Kissinger, a.g.e. s.111.

bu sorundan mütevellit imzalanan Gastein Antlaşması⁵³ ile Prusya-Avusturya savaşının tohumları atılmış⁵⁴ ve Bismarck savaştan önce Venedik'i Avusturya'dan alma şartıyla İtalya ile ittifak kurup ve Avusturya'yı iki cepheli savaşa zorlamıştır. Sadowa'da ağır bir yenilgiye uğrayan Avusturya'nın Germen Konfederasyonu devletleriyle bir bağlantısı kalmamış ve Alman birliğinin kurulmasından önemli bir eşik daha aşılmıştı.

Ulusal birlik kurma gayretinde olan İtalyanlar ise Kont Cavour'un Avusturya'ya karşı Fransa ile kurduğu ittifakla Solferino'da Avusturya'yı yenmiş ve önce Lombardiya bölgesini savaşın bir ödülü olarak Toscana ve Parma gibi önemli yerleri ise Plebisit yolu ile⁵⁵ topraklarına katmış ve Garibaldi'nin çabasıyla Sicilya, Napoli ve sonraları Roma'nın da katılmasıyla İtalyan meclisinin kararıyla imparator II. Emanuele olduğu halde İtalya birliğini sağlamışlardır.

Yanı başında güçlenen bir Prusya'dan ve Başbakan Bismarck'ın Alman birliği idealinden III. Napoleon'u haliyle rahatsız etmişti. Bismarck ise Kuzey Almanya Federasyonu ile kuzeydeki Alman devletlerini Prusya kralına bağlamış ve son hamlesini yapmaya, güney Alman devletlerini krallığa bağlamanın hazırlıklarına başlamıştı. Fransa ve Prusya arasında kaçınılmaz olarak patlak veren Sedan Savaşı'nda güçlü Prusya ordusu Napoleon'un ordusunu mağlup ederek Fransa sınırlarına girmiş, hatta dört buçuk ay boyunca mütareke için Paris'i kuşatma altına almıştır.⁵⁶ Mütareke öncesi 18 Ocak 1871'de Versailles Sarayı'nda Alman İmparatorluğu kurulmuş, I. Wilhelm Alman İmparatoru, Bismarck ise Şansölye olarak tarih sahnesinde yeni bir sayfa açmışlardır.

2. 20'nci Yüzyıl Avrupa Düzeni ve Uluslararası Kargaşa

19'uncu yüzyıl ikinci yarısında İtalya ve Prusya hariç (Balkanları yani Doğu Avrupa'yı da hariç tutabiliriz) Avrupa devletleri ulusal birliklerini tamamlamış ve bir hükümet tarafından idare edilmekteydiler. Bu iki devlet

⁵³ Fahir Armaoğlu, a.g.e. s.308. "Gastein Antlaşması ile Prusya, Kiel'de donanma tesisleri kurmaya başlamıştı. Bu Almanya'nın dünya savaşlarına damga vuracak imparatorluk donanmasının da temellerini oluşturuyordu."

⁵⁴ Fahir Armaoğlu, a.g.e. s.308.

⁵⁵ Oral Sander, a.g.e., s.128.

⁵⁶ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.326.

birliklerini sağladıktan sonra özellikle Almanya'nın birliğin temellerini sağlamlaştırması için bir dönem de olsa barışa ihtiyacı vardı. Aslında Bismarck da Alman Genelkurmayı da Fransa'nın (özellikle kaybettikleri Alsace-Lorraine bölgesi için) er ya da geç rövanş için savaşa başvuracağını tahayyül ediyorlardı.⁵⁷ Alman genelkurmay başkanı Alfred Von Schlieffen'in ünlü planı Fransa'nın taarruzla tüm silahlı gücünün yok edilmesine dayanıyordu. Bu durumda Britanya'nın duruma müdahalesi neredeyse imkânsız olacaktı⁵⁸ ve “Önleyici Savaş” her ne kadar mantıklı olsa da Bismarck şimdilik beklemeyi tercih edecekti.

Almanya'nın tam anlamıyla çözemediği bir diğer sorun ise Alman Düalizmidir. Bismarck her ne kadar Alman birliğini sağlamayı başarsa da bu esasında kısmi bir başarı olmuştur. Sander'e göre 1871 yılında yapılan düzenleme ile Almanya aslında Prusya ile Avusturya arasında paylaştırılmış oldu.⁵⁹ Bu yarım kalan iş ilerleyen yıllarda Adolf Hitler'in Avusturya'yı ilhak etmesiyle neticelenecekti.

İngiltere ve Fransa sömürgecilik faaliyetlerine hız kesmeden devam etmişler hatta aralarında imzaladıkları “Entente Coriale” (Samimi Anlaşma) ile Batı Afrika'daki sömürgeler üzerinde bazı düzenlemeleri imzaya dökmüşlerdir.⁶⁰ Fakat 20'nci yüzyıla gelindiğinde okyanusun bir ucunda endüstrileşmiş Amerika Birleşik Devletleri ve Uzakdoğu'da yabancılara karşı izole bir politika izleyip ekonomik anlamda güçlenen ve bu güç gösterisini 1894-1895 yıllarında Çin'e karşı elde ettiği zaferler gösteren Japonya, Avrupalılara artık uluslararası sahnede yeni rakipler olduğu mesajını veriyorlardı.

Sanayi devriminin bir sonucu olan seri ve hızlı üretim, demir-çelik işlenmesinin kolaylaşması harp sanatında da köklü değişiklikler ortaya çıkardı.⁶¹ 1871-1914 arası görece dengede duran Avrupa sisteminde devletler, askeri teknolojilerini bir bakıma birbirlerine duydukları güvensizlik sebebiyle süratle geliştirme çabası içerisindeydiler.

⁵⁷ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.336.

⁵⁸ <https://www.academia.edu/45606545/>

⁵⁹ Oral Sander, a.g.e., s.130.

⁶⁰ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.441.

⁶¹ Oral Sander, a.g.e., s.144.

Tekeli ve İlkin, 1'inci ve 2'nci Dünya Savaşları'nı kesintili bir savaşın başlangıcı ve sonu olarak değerlendirirler.⁶² İlk cihan harbinde çözülemeyen birçok sorun buzluğa atılmış ve zamanı gelince çözüm isteyenler tarafından ısıtılıp tekrar gündeme getirilmiştir.

3. İkinci Dünya Savaşı'na Giden Süreç: Paris Barış Konferansı ve Versailles Antlaşması

Avusturya Veliahtı Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Bosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi sebebiyle Avusturya, Sırbistan'a savaş ilan etmiş ve Sırlara destek olan Rusya'nın genel seferberliği Almanya'nın da Rusya'ya savaş ilan etmesine sebep olmuş ve Birinci Dünya Savaşı süreci başlamıştır. Savaşın başlamasına neden olan bu yakın nedenlerin yanında süreci hazırlayan temel nedenleri ve ortamı anlamak Birinci Dünya Savaşı'na giden sürecin anlaşılması açısından önemlidir.⁶³

Birinci Dünya Savaşı'na neyin ya da hangi devletin neden olduğu sorusunun tek bir yanıtı yoktur. Büyük devletler arasındaki sömürgecilik yarışı, sanayileşme ve beraberinde getirdiği ham madde ile pazar arayışı gibi ekonomik gelişmeler savaşın filizlenmesinde şüphesiz pay sahibidir. Ekonomik gücün yarattığı silahlanma ve teknoloji ise savaşın yıkım gücünü artırmıştır. Fakat Avrupa devletlerinin güç dengesini aslında kendileri için de bir tehdit oluşturacak olan seferberlik ve silahlanma yarışı haline getirmeleri savaşın yıkıcılığı kadar çapını da artırmıştır.⁶⁴ Carr'a göre, Birinci Dünya Savaşı'nın ve diğer büyük savaşların nedenlerinden birisi de devletlerin kendi askeri güçlerini artırmaları ya da diğer devletlerin askeri güçlerinin artmasını engellemesidir.⁶⁵ Rusya'nın, Avusturya - Macaristan'ın güçlenmesinden endişelendiği kadar Avusturya - Macaristan da Sırbistan'ın güçlenmesinden kaygılanmıştır. Fransa genetik kodlarından dolayı her zaman sınırlarında güçlü bir Almanya'dan korkmuş, İngiltere ise kıta Avrupası'ndaki güç dengesi için Almanya'nın güçlenmesini hiçbir zaman istememiştir. Allison 'un ifade ettiği Thucydides Tuzağı

⁶² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si, İletişim Yayınları, Birinci Cilt, 2018, s.16.

⁶³ Oral Sander, a.g.e., s.212.

⁶⁴ Henry Kissinger, a.g.e., s.187.

⁶⁵ Edward H. Carr, The Twenty Years's Crisis 1919-1939, (Micheal Cox tarafından yeniden basılmıştır.), Palgrave Macmillan, 2016

(Thucydides Trap) tarihin çoğu döneminde olduğu gibi yükselen güçlerin zaten güçlü durumdaki devletleri tehdit ettiği noktada çatışma kaçınılmaz olmuştur.⁶⁶

1914-1918 yılları arasında cereyan eden Birinci Dünya Savaşı kıta özellikle kıta Avrupa'sında tarifsiz bir yıkım yaratmış, arkasında harap olmuş ülkeler ve yıllarca savaşın etkilerini hissedecek bir nesil bırakmıştır. Savaş sonunda müttefikleri ile birlikte kesin bir şekilde yenilgiye uğrayan Almanya ile itilaf devletleri arasında 11 Kasım 1918 tarihinde bir ateşkes anlaşması imzalanmış ve İngiltere başbakanı Lloyd George bu anlaşmayı tarihi bir sabahta bütün savaşları sona erdirdiklerini söyleyerek duyurmuştur.⁶⁷ Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri savaş sonrası dünya düzenini belirlemek için 1919 yılının Ocak ayında Paris'te bir araya gelmişler ve 1920 yılına kadar süren konferansta savaşın mağlupları Almanya, Osmanlı Devleti, Bulgaristan ve Avusturya -Macaristan ile yapılacak antlaşmaların çerçevelerini de çizmişlerdir.

Paris Barış Konferansı'nın dört büyük devleti Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa ve İtalya konferansta Avrupa'nın haricinde ele alınan ve Afrika, Asya gibi kıta devletlerini ilgilendiren konularda bölge devletlerini muhatap almamışlardır. Görüşmelerin önemli bir bölümünü işgal etmesine rağmen Almanya ile yapılacak olan Versailles Antlaşması'nın ele alındığı ilk altı ay Alman delegasyonu sürece dahil edilmemiş ayrıca görüşmelerde, savaşta İtalya'ya verilen vaatler ile ilgili Yunanistan lehine alınan bazı kararlar İtalyan delegasyonunun görüşmelerden ayrılmasına kadar varan bazı hadiseler yaşanmıştır.⁶⁸ Konferansın en önemli aktörü Birleşik Devletler başkanı Woodrow Wilson olmuştur. Wilson'ın uluslararası barış, liberal ekonomi ve demokrasi idealleri, üzerinde özellikle durduğu ulusların kendi kaderlerini tayin ilkesi ve bundan böyle savaşları önleyeceğini düşündüğü uluslararası bir örgüt (Milletler Cemiyeti) kurma düşüncesi konferans sonrası uluslararası sistemi önemli ölçüde etkileyecektir.⁶⁹

⁶⁶ Graham Allison, *Destined For War*, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, New York, 2017, s.41-44.

⁶⁷ Henry Kissinger, a.g.e., s.114.

⁶⁸ Margaret MacMillan, *Paris-Six Months That Changed The World 1919*, Random House Trade Paperbacks, New York, 2002, s.359(Italy Leaves) ve s.254.

⁶⁹ Oral Sander, a.g.e., s.255.

Görüşmelerde dört büyük devletin Almanya ile yapılması planlanan antlaşma ile ilgili ana düşünceleri Almanların cezalandırılması ve bir daha böyle bir savaşa kalkışamayacakları şekilde önlenmeleri idi (Punishment and Prevention).⁷⁰ Müttefik devletlerin ortak görüşü savaşı başlatan tarafın Almanya olduğu ve imparator II. Wilhelm'in ise savaş suçlusu sayılması gerektiği düşüncesi idi. Her ne kadar Wilhelm'in uluslararası ahlaka ve antlaşmaların kutsallığına karşı suç işlediği kabul edilip sığınmakta olduğu Hollanda'dan iade talebi istense de Hollanda bunu kabul etmemiş, müttefikler de bu devlet üzerinde baskı kurmak istememiş ve nihayetinde konunun üzerinde daha fazla ısrarcı olmamışlardır.⁷¹

Otto von Bismarck'ın Alman birliğini ilan ettiği Versailles Sarayı'nın aynalı salonunda 28 Haziran 1919 tarihinde imzalanan Versailles Antlaşması'nın tebliğ edildiği yer bile anlaşılacağı üzere sembolik olarak Almanya'yı aşağılamak için özellikle seçilmiştir. Bu manevi anlam doğal olarak Alman halkının hafızlarında yer tutacaktır.

Versailles Antlaşması 440 maddeden oluşmaktaydı. Savaş tazminatı olarak ilki 1 Mayıs 1921'den sonra olmamak üzere 20 milyon Altın Mark, diğerleri yıllara sari ödenmek suretiyle faizleriyle birlikte yaklaşık 110 milyon Altın Mark, toplamda 130 milyon Altın Mark, günümüz parasıyla 33 milyar Dolar hükmedilmiştir.⁷² Alman sanayisi için hayati öneme haiz Alsace-Lorraine ve Saar* bölgeleri Fransa'ya bağlanırken, Poznan ve Yukarı Silezya ise Polonya'ya verildi.⁷³ Almanların; Polonya, Avusturya ve Çekoslovakya'nın bağımsızlıklarını tanınması sağlandı ve Almanya'nın Avusturya ile birleşmesi yasaklandı.⁷⁴ Tüm savaş gemileri müttefiklere teslim edildi ve aynı zamanda bundan sonra denizaltı ve uçak imal etmesi yasaklandı. Zorunlu askerlik yasaklandı ve Almanya en fazla 100.000 kişilik bir orduya sahip olacaktı.⁷⁵

⁷⁰ Margaret MacMillan, a.g.e., s.211.

⁷¹ Margaret MacMillan, a.g.e., s.220.

* Saar bölgesi için 15 yıl sonra Plesibit yapılarak bölgenin hangi devlete bağlanacağına karar verilecektir. Detaylı bilgi için bkz: https://www.census.gov/history/pdf/treaty_of_versailles-112018.pdf (s.75).

⁷² https://www.census.gov/history/pdf/treaty_of_versailles-112018.pdf (s.145).

⁷³ https://www.census.gov/history/pdf/treaty_of_versailles-112018.pdf (s.90).

⁷⁴ Oral Sander, a.g.e., s.257.

⁷⁵ Oral Sander, a.g.e., s.257.

Versailles Antlaşması'nın sadece askeri, ekonomik ve siyasi boyutuyla hazırlanış şekline bakıldığında bile Alman halkı ve devlet aklı üzerinde ne kadar ağır travmalar yarattığı anlaşılmaktadır. Carr, Versailles Antlaşmasını baskı ve zorlama altında imzalanan ve ahlaki değeri olmayan bir anlaşma olarak tanımlar ve Almanların bu anlaşmayı dikte (Diktat) edilmiş bir zorlama olarak halka propagandasını yaptıklarından bahseder.⁷⁶ Antlaşma teoride Almanya'nın cezalandırılması ve önlenmesini amaçlasa da uygulamada pek başarılı olamamıştır. Müttefik devletlerin Almanya tarafından yapılan anlaşma ihlallerine tepkisiz kalmaları Versailles Antlaşması ilerleyen yıllarda hükümlerinin uygulanmasından kaynaklı tartışılmasına sebep olacaktır. Özellikle 1925 yılında imzalanan Locarno Antlaşmasıyla Almanya, doğu sınırı hakkında belirsiz bir tavır sergileyip Versailles Antlaşması'nın prangalarından yavaş yavaş kurtulmaya başlamış ve hayat alanı politikasını uygulamak için gerekli zemin oluşmaya başlamıştır.

B. Yeni Cumhuriyet'in Realist Dış Politikası

İkinci Cihan Harbi'nde politika yapıcı konumunda olan lider kadro Osmanlı tarihinin en önemli dönemlerini yaşamış kimselerdi. Bu nesil Balkan Harbini ve Birinci Cihan Harbini görmüş, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yolunda Kurtuluş Savaşı'nı deneyimlemişlerdir. İttihat ve Terakki'nin beyhude Turan maceraları, Birinci Dünya Savaşı sonundaki hüsrana ve Türklere Anadolu'da barınma şansı vermeyen Sevr'in kıyısından dönülmesi bu kadronun tarihsel birikimini oluşturmuştur.

Cumhuriyetin ilk Cumhurbaşkanı Atatürk dış politikada izlenecek yolu "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" olarak kodlamış ve bundan sonra hariciyenin politika yaparken rehberi bu anlayış olmuştur. Kemalist ideolojide Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi İslami yayılcılık ya da Turancılığın yeri yoktur.⁷⁷ Daha Erzurum ve Sivas kongrelerinde şekillenen Misak-ı Milli sınırlarının Lozan sonrası elde bulunduranları (Misak-ı Milli sınırlarının bir kısmından gerçekçi bir politika sonucu feragata da edilmiştir) ve Hatay ile Boğazlar gibi

⁷⁶ Carr, a.g.e., s.322.

⁷⁷ Zehra Önder, İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası (Çev. Leyla Uslu), Ankara, Bilgi Yayınevi, 1.Baskı, 2010, s.11.

egemenliğine sonradan yapılan anlaşmalarla hukuki olarak sahip olunan kazanımların korunması Türk dış politikasının İkinci Dünya Savaşı boyunca tek hedefi olacaktır.

Dünyada 1929'da patlak veren ekonomik buhran sonrası artan gerginlik ve bundan kendi revizyonist çıkarları adına yararlanmak isteyen Birinci Dünya Savaşı'nın mağlup devletlerinin aksine Türkiye Cumhuriyeti öncülük ettiği Balkan ve Sadabat Paktı gibi bölgesel ittifak anlaşmaları ile savunmacı bir politika izlemiştir.

İkinci Dünya Savaşı boyunca dışişleri temsilcileri yaptıkları temaslarda çoğu kez pazarlık yöntemini kullanmışlardır. Türk dış politikasında bir araç olarak pazarlığın kullanılması esasında Milli Mücadele'nin ilk dönemlerinden beri Batılı devletlerle yapılan temaslarda kullanılmış sonraları dış politika felsefesi haline gelmiştir.⁷⁸ Oran'ın "Orta Büyüklükte Devlet" olarak nitelendirdiği Türkiye gibi ülkeler özellikle tehdit altında kaldıkları zamanlarda tercih ettiği bir ittifak kanadına sığınmak ya da büyük devletler arasında güç dengesine oynamak gibi seçenekleri vardır.⁷⁹ Türkiye Cumhuriyeti jeopolitik konumu göz önünde bulundurulduğunda bölgesel bir güç olarak tarihinin her kritik döneminde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk döneminde de kimi zaman güçlü devletlerin kurduğu ittifakların yanında olmuş kimi zaman ise denge politikasıyla güvenliğini sağlamaya çalışmıştır.

C. Diğer Ülkelerin Türkiye Üzerinde Etkileri

1. Hitler Almanya'sının Yeni Nizamı ve Türkiye

Clausewitz'in "Savaş hiçbir zaman kesin sonuçlu değildir"⁸⁰ tezi kitabının (Savaş Üzerine) basıldığı 1832 yılından bir asır sonra Nazi Almanya'sında fiiliyata geçmişti. Versailles'da kaybedilen toprakların geri alınmasını dış politikasının temel hedefi haline getiren Nazi Partisi, Friedrich Ratzel tarafından

⁷⁸ Selim Deringil, Denge Oyunu, İstanbul, Türkiye Tarih Vakfı Yayınları, 2003, 3.Baskı, s.63.

⁷⁹ Baskın Oran, a.g.e., s.30.

⁸⁰ Carl von Clausewitz, On War, Çev. Michael Howard & Peter Paret, London, Oxford University Press, 2007.

kullanılan⁸¹ “Lebensraum” (yaşam alanı) kavramını bu hedefin tahakkuku için rehber edinmiştir. Ratzel, Lebensraum’u bir canlı türünün değişen popülasyonunu ve varoluş amacını desteklemek için gereken coğrafi yüzey alanı olarak tanımlamaktadır.⁸²

20’nci yüzyılın başlarında Ratzel’in Lebensraum’u coğrafyacılar, sosyal bilimciler ve antropologlar arasında büyük etki yarattı ve aynı zamanda Alman muhafazakâr politikacılar tarafından Alman halkının yaşam alanını çalan Versailles’ı eleştirirken kullandıkları bir slogan haline geldi.⁸³ Bu anlaşma Almanların iktisadi olarak sınırlandırılması ve silahsızlandırılmasının yanı sıra teritoryal kayıpları da beraberinde getiriyordu. Alman birliğinin sağlanmasından sonra uygulamaya konulan Weltpolitik doktrini Birinci Dünya Savaşı’yla beraber sekteye uğramış, Alsace-Lorraine ve Saar gibi çok önemli sanayi bölgeleri Almanya’nın elinden alınmış ve sömürge yarışında Almanya rakiplerinden ziyadesiyle geride kalmıştı.

Almanya ile Türkiye ilişkileri ise 19’uncu yüzyılda iki ülke arasındaki diplomasinin yanı sıra sosyal, ekonomik ve askeri boyutta da zemin kazanmaya başlamıştı.⁸⁴ II. Abdülhamit döneminde yoğunlaşarak artan ilişkiler Alman Kayseri Wilhelm’in İstanbul ziyareti ile pekişmiş, orduda yapılan ıslahatların başına ise başta Colmar von der Golt olmak üzere Alman general ve subaylar getirilmiştir. İttihat ve Terakki iktidarı Almanya ile ilişkileri müttefiklik boyutuna taşımış ve nihayetinde Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı’na bu devlet ile ittifak olduğu halde katılmıştır.

2. Mussolini İtalya’sı ve Mare Nostrum

Türk tarih yazıcıları ve araştırmacıları İkinci Dünya Savaşı öncesindeki Türk-İtalyan ilişkilerine pek az önem vermişlerdir. Oysaki İsmet İnönü, Nazi tehdidinden daha önce İtalyanların Akdeniz’i de içerisine alan revizyonist

⁸¹ Smith, W. D. (1980). Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum. German Studies Review, 3(1), 51–68.

⁸² Smith, W. D a.g.m., s.53.

⁸³ Smith, W. D a.g.m., s.55.

⁸⁴ İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu, Kronik Kitap, 17. Baskı, 2018, s.11.

politikalarından çekinmişti⁸⁵ ve cumhurbaşkanlığı döneminden çok önce, Lozan Konferansı'nda Benito Mussolini'yi tanıma fırsatı bulacaktı.

Birinci Dünya Savaşı'nı galip devletler tarafında bitiren fakat ne savaş sırasında ne de savaştan sonraki antlaşmalarla önemli bir kazanım elde edemeyen İtalya'da artan nüfus, ekonomik çöküş ve dolayısıyla şiddetli anarşi İtalyan halkını faşizme kanalize etmiş, Mussolini ve liderliğini yaptığı Partito Nazionale Fascista (Faşist Parti) 30 Ekim 1922'de İtalya'da iktidarı ele geçirmeyi başarmış ve Mussolini "Duce" lakabıyla başbakanlığa getirilmişti.⁸⁶ Yeni iktidar Akdeniz politikalarının doğudaki muhatabı Türkiye ile ilk münasebetlerini Lozan'da kuracaktı. Hem Türkiye hem de İtalya yeni bir rejim ve anlayış ile Lozan görüşmelerine katılmışlardı ve yeni kabinede aynı zamanda dışişleri bakanı görevini de üstlenen Mussolini'ni için bu konferans ilk ciddi dış siyasi deneyim olacaktı.⁸⁷ İtalya Lozan'a ılımlı bir şekilde gelmiş hatta konferanstan bir ay önce Mussolini bir gazeteye yaptığı açıklamada Mustafa Kemal'e sempatisini göstermiş ve İtalya'nın hedefinin İngiliz İmparatorluğu'nun yıkmak olması gerektiğini söylemiştir.⁸⁸

Mussolini Lozan'da kısa bir süre bulunmuş ve bulunduğu süre içerisinde İnönü ile bir görüşme de yapmıştır. Görüşmede İnönü'ye İstanbul ve Gelibolu'nun tahliyesi hakkında olumlu şeyler söylemiş, iki devletin geleceği hakkında iyi münasebetlerle bahsedilmiş fakat İsmet Paşa bu görüşmeden Mussolini hakkında net bir çıkarım yapamadığını hatıratlarında belirtmiştir.⁸⁹

İtalyan heyetinin Lozan'daki ajandasında On iki Adalar ve kapitülasyonlar öncelikli konular olarak yer almaktaydı. Heyet bir yandan da temellerini Kont Carlo Sforza'nın attığı itilaf devletleriyle yapılacak bir antlaşmadan bağımsız olarak Türkiye'den bazı ticari imtiyazlar elde etme amacına da sahipti.⁹⁰

⁸⁵ Edward Weisband, İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası I, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2000, s.24.

⁸⁶ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, İstanbul, Cilt 1-2: (1914 – 1995), Alkım Yayınevi, 12. Baskı, s.172.

⁸⁷ Konuyla ilgili detaylı bilgi için 2'nci Dünya Savaşı Ansiklopedisi, Yener Yayınları s.87-109

⁸⁸ Sir Andrew Ryan, The Last of the Dragomans, Geoffrey Bles, Londra, 1951, s.174.'den aktaran Pınar Bulut, "1923-1933 Yılları Arasında Türk-İtalyan İlişkileri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.94.

⁸⁹ İsmet İnönü, Hatıralar, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2006, s. 328.

⁹⁰ Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a atanan Yüksek Komiser Kont Sforza buradaki Türk aydınlarıyla yakın dostluklar edinmiş ve M. Kemal ile de bir görüşme yapmıştır. Sforza'ya göre

Konferans sonunda İtalya Lozan'dan Rodos ve On iki Ada haricinde kazanım elde edemeden ayrılmış fakat İtalyan baş delegesi Cesare Montagna'nın ifadesiyle Türkiye ile olan münasebetlerde Lozan'dan en avantajlı ayrılan tarafın kendileri olduğunu belirtmiştir.⁹¹ Konferansın ikinci bölümünde İtalya'nın baş delegesi olarak görevlendirilen Montagna sıklıkla İsmet Paşa ile birebir görüşmelerde bulunmuş ve Türkiye ile Yunanistan ihtilafına sebep Trakya konusunda Türkiye'den yana taraf alarak Yunanistan'da bazı tepkilere muhatap olmuştur.⁹²

Yukarıda kısaca bahsedildiği üzere iktidarının ilk yılında Türkiye ile nispeten dengeli bir ilişki kuran Mussolini için bu ılımlı politikanın sebebi iktidarı henüz devralması, Türkiye'den bazı ticari ayrıcalıklar elde etmek istemesi ya da odak noktasını henüz tam anlamıyla belirleyememesi olabilir. Bu denge ilerleyen yıllarda Duce'nin İtalyan halkı için yeni bir ülkü belirleyecek olmasından ve İtalya'yı emperyalist güdülerle koşullandırmasından⁹³ ötürü bozulacaktır.

Bu ülkü İtalya için “mare nostrum” (bizim denizimiz) olarak tezahür edecektir ve Mussolini'nin bu hamlesini aynı coğrafyada aynı kaderi yaşadığı Machiavelli ile kıyaslamak arkasından yatan motivasyonu anlamak için yerinde bir örnek olacaktır. Mussolini'nin iktidara geldiği dönem İtalya'sı Machiavelli'nin Prens Lorenzo'ya yazdığı mektuplarda anlatılan İtalya'dan ekonomik yozlaşma, kaos ve artan anarşi bakımından pek de farklı değildi. Machiavelli'ye göre olağanüstü zamanlarda devleti yönetenler sıradan ahlaki kurallara pek bağlı kalmamalıdır. Mussolini'ye göre kendisi de bu dönemlerden birini yaşıyordu ve olağanüstü zamanlar olağanüstü eylemler gerektirmekteydi. İtalya'yı bir arada tutabilmek adına İtalyan faşizmini olabildiğince körükledi ve halkı ortak bir amaca güdüleyebilmek için “mare

İtalya, Lozan'daki görüşmelerden bağımsız birebir olarak Türkiye'den bazı ekonomik ayrıcalıklar elde etmeliydi. Sforza'nın İtilaf devlerinin Lozan'da Türkiye'den İtalya lehine hayati öneme sahip bir kazanım elde etmesine yönelik bakış açısı hayli olumsuzdu. Detaylı bilgi için “Mevlüt Çelebi, “Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa-Kont Sforza Görüşmesi”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 15 (1999) ss. 791-800 ve Alan Cassels, “Mussolini's Early Diplomacy”, New Jersey, Princeton University Press,1970.

⁹¹ Cem Apaydın, “Lozan Barış Konferansı Sürecinde İtalyanların Müzakerelere Yaklaşımı”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 2018 ss. 147-174.

⁹² Apaydın, a.g.m., s.170.

⁹³ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, a.g.e., s.47.

nostrum” hedefini ortaya koydu. Bu politikanın çıkış noktasını hükümetin ekonomik endişelerini bir kenara koymadan manevi bir unsur olarak görmek yerinde olacaktır.

Lozan Antlaşmasının ardından İtalya ile Türkiye arasında ikili ilişkiler sürmüş, iki devlet arasında tek problem sahası olarak On iki Adalar ve Anadolu kıyıları arasındaki karasuları meselesi kalmıştır.⁹⁴ Öyle ki iki ülke 30 Mayıs 1928’de tarafsızlık antlaşması imzalamış, beş yıl için yürürlükte olan antlaşmanın uzatma protokolü ise antlaşma sonra ermeden 1932 yılında 3 yıllığına tekrar uzatılmıştır.⁹⁵

Tüm bunların yanında Mussolini, silahsızlandırılması koşulu ile İtalya’ya bırakılan On iki Adalar’da gizlice yığınak yapmaya çalışmış ve Türk hükümeti bunun karşısında yoğun bir seferberlik hazırlığı yapmıştır.⁹⁶ 1932 yılından itibaren ise İtalya’nın artık emperyalist bir serüven için hazırlık yaptığı bilinmekteydi fakat bu maceranın başlayacağı yer ve zaman henüz kestirilemiyordu.⁹⁸ 1934 yılının Mart ayında o sene ikincisi tertiplenen Beş Yıllık Faşist Kongresi’ndeki konuşmasında İtalya’nın Afrika ve Asya’daki tarihi emelleri inkar etmeyeceklerini söyleyen Mussolini daha sonradan Roma’da bulunan büyükelçi Vasıf Çınar’a bunu söylerken Türkiye kastetmediğinin güvencesini vermiştir.⁹⁹

1935 yılı Ekim ayının ilk günlerinde İtalya, Habeşistan’ı işgal ettiğinde aslında On iki Adalar’a yapılan askeri yığınaklanmanın sebebi de ortaya çıkmıştı. İtalya’nın Kuzey Afrika’ya yaptığı bu harekât Türk hükümetinin endişelerinde olumlu herhangi bir değişiklik yapmamış aksine Milletler Cemiyeti’nde İtalya’ya karşı uygulanması kararlaştırılan yaptırımların öncülüğünü yapan ülkelerden olmuştur.¹⁰⁰

⁹⁴ Bulut, a.g.m., s.115.

⁹⁵ Bulut, a.g.m., s.119.

⁹⁶ Cevat Açıkalın, “Turkey’s International Relations”, International Affairs, Volume 23, Issue 4, 1947, ss. 477-491.

⁹⁷ Baskın Oran, a.g.e., s.296

⁹⁸ Yücel Güçlü, “Fascist Italy’s ‘Mare Nostrum’ Policy and Turkey,” BELLETEN, 63 (238), 1999, ss. 813-846.

⁹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:21, Devre: 4, İçtima: 2, 05 Mart 1934

¹⁰⁰ Güçlü, a.g.m., s.818.

İtalya'nın Habeşistan'ı saldırmasına karşı Milletler Cemiyeti'nin tepkisi o dönem İngiltere ve Fransa'nın gevşek davranması, Amerika Birleşik Devletleri'nin içe kapanma politikası sebebiyle yetersiz kalmıştır. Cemiyetçe alınan yaptırım kararları İtalya'nın harp gücü üzerinde fazla tesir yaratmamış ve nihayetinde Habeşistan bu devlet tarafından ilhak edilmiştir.

1936 yazında patlak veren İspanya iç savaşı esnasında Akdeniz'de yaşanan denizaltı korsanlığı sorunu için Nyon'da toplanan konferansta Türkiye ve İtalya'nın dolaylı yoldan da olsa karşı karşıya gelme ihtimali doğmuştur. Dönemin başbakanı İsmet İnönü, Fransız ve İngiliz savaş gemilerinin İtalyan gemilerine karşı Türk limanlarını kullanmak veya ikmal yapmak suretiyle İtalyanlara yönelik fiili bir hareket yapmaktan kaçınmak istemiştir.¹⁰¹ İkinci Dünya Savaşı öncesinde İtalya ile münasebetlerine ve uyguladığı politikaya bakıldığında Türkiye, İtalya'nın saldırgan emperyalist tutumu karşısında uluslararası ortamda aktif bir reaksiyon göstermiş fakat bu devlet ile fiiliyatta karşı karşıya gelmek istememiştir. Akdeniz'de imzacı devletler tarafından alınacak bir dizi önlemleri ve yardımlaşmayı içeren Nyon Anlaşması, hiçbir devlet aleyhinde olmayan bir meşru müdafaa tedbiri şeklinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde onaya sunulmuş ve 18 Eylül 1937'de meclis tarafından onaylanmıştır.¹⁰²

3. Lozan'ın Mirası ve İngiltere ile İlişkiler

Lozan Barış Antlaşması ile çözülemeyen konulardan birisi de Türkiye - İngiltere arasındaki Musul sorunudur. Lozan'daki görüşmelerde Türk tarafı ihtilafa konu bölge Süleymaniye ve Musul'da yaşayan halkın ekseriyetle Türk olmasından mütevellit buraların Türkiye sınırları içinde kalması gerekliliğini savunmuştur. Buna itiraz eden İngiltere anlaşmaya yanaşmamış müteakiben düzenlenen İstanbul Konferansı'nda da bir netice elde edilemeyince konu Milletler Cemiyeti'ne taşınmıştır.¹⁰³ Cemiyetin, Türkiye aleyhine karar vermesi ülkede İngiltere'ye karşı büyük bir tepkiye sebebiyet vermiş ve Türkiye'yi Sovyet Rusya'ya yakınlaştırmıştı.

¹⁰¹ İnönü, a.g.e., s.543.

¹⁰² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt:19, Devre: 5, İçtima:2, 18 Eylül 1937, s.343.

¹⁰³ Oran, a.g.e., s.322.

1930'lardan itibaren Almanya ve İtalya'nın oluşturduğu revizyonist cephe, bu iki devletin İngiltere için tehdit oluşturmasına neden olmuş ve jeopolitik önemi nedeniyle Türkiye'yi İngiltere'nin gözünde farklı bir konuma getirmiştir. Buna paralel olarak İtalya'nın Doğu Akdeniz'in geleceğine yönelik söylem ve eylemleri de Türkiye'yi statükocu bir politika benimseyen İngiltere'ye yaklaştırmıştır. Türkiye'nin bu dönem devletlerarası iş birliğine ve uluslararası barışı destekleyen faaliyetlere katılması Avrupa devletleriyle olan ilişkilerini olumlu yönde geliştirmiştir. (Türkiye'nin bölgesel ittifak kurma çalışmalarına bilahare değinilecektir.)

1930'dan sonra İngiltere ve Türkiye'yi yakınlaştıran iki sebep siyasi ve ekonomikti. Siyasi sebep İtalya'nın Habeşistan'ı ilhakıydı ki bu olay İngiltere ve Türkiye'nin doğrudan ittifak kurmasına neden olacaktı. Milletler Cemiyeti'nin aldığı yaptırım kararlarında imzası olan devletler İtalya tarafından açık bir şekilde tehdit edilince İngiltere bu devletlere olası bir İtalya saldırısı karşısında güvence verdi. Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'nin katıldığı bu garanti grubuna Akdeniz Paktı adı verildi.¹⁰⁴ Yakınlaşmanın ekonomik ayağı ise 1930'lardan itibaren Türkiye ekonomisi üzerinde artan Alman nüfusudur. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik buhran sonucunda tüm dünyada devletler arası ticareti kolaylaştırmak için uygulanan *kliring* (takas) sistemiyle Almanya, Türkiye'yi ekonomik olarak kendine bağımlı hale getirmeye başlamıştı.¹⁰⁵ Türkiye ekonomisi üzerindeki Alman etkisini azaltmaya çalışan İngiltere, Türk hükümetinin birinci sanayi planında yer alan en önemli projelerinden Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın finansmanını ve inşası ihalesini kazanmış¹⁰⁶ 1938 yılında ise Türkiye'ye 16.000.000 sterlin hacminde bir kredi açmıştır. Montreux Antlaşması'nın, İngiltere'nin bu ekonomik hamlelerde muvaffak olmasında önemli bir rolü vardır.

¹⁰⁴ Armaoğlu, a.g.e., s.341.

¹⁰⁵ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.56-57, Kliring sistemi iki taraflı bir takas sistemidir. Birbirleriyle ticaret yapan iki ülke arasında yapılan protokollere dayalı bir ödeme biçimidir. Takas işlemleriyle ilgili ülkelerde yetkili kurumlar görevlendirilir ve mal ihraç/ithal eden tüccarlar takas işlemleriyle yetkili kuruma ödeme yaparlar ya da alacak tahsil ederler. Eğer bir ülke fazla ihraç edip az ithal ediyorsa karşı ülkedeki kurumlarda kaynak birikebilmektedir. Bu ülke ihracatçıların ödemelerini yapabilmesi için yetersiz kalitede fakat yüksek fiyatlarla mal ithal etmek zorunda kalıyordu. Bu yolla Almanya, Türkiye üzerinde bir dönem ekonomik ve siyasi etki kurmaya çalışmıştır.

¹⁰⁶ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.58.

4. Fransa ile İlişkiler

Birinci Cihan Harbi'ni müteakip imzalanan Mondros Ateşkesinden sonra Osmanlı'nın işgal edilen bölgelerinden birisi de Fransızların işgaline uğrayan güneydoğu bölgesidir. Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara hükümetinin başarıları sayesinde işgalcilere karşı elde edilen önemli kazanımlar arasında yine Fransızlar ile imzalanan Ankara Anlaşması yer almaktadır.¹⁰⁷

Ankara hükümetinin o dönemki hariciye vekili Bekir Sami Bey, Sevr Anlaşması'nın yenilenerek tekrar görüşülmesi maksadıyla tertiplenen Londra Konferansı'nda Fransız başbakanı Aristide Briand ile birtakım görüşmeler yapmış ve neticesinde Ankara'nın talimatları dışında ve haberi olmaksızın Fransızlara ekonomik imtiyazlar tanıyan fakat Urfa ve Antep'i Türkiye'ye bırakan bir anlaşma imzalamıştı.¹⁰⁸

Bekir Sami Bey'in Briand ile yaptığı anlaşma Ankara hükümetinin prensipleri ile örtüşmediğinden Millet Meclisi tarafından onaylanmamış ve Bekir Sami Bey hariciye vekilliği görevinden alınmıştı. Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa, Fransa'yı Anadolu'daki az kazanımları sebebiyle İngiltere'ye karşı kırdırma yoluna gitmeye çalışmış, Milli Mücadele'de kazanılan zaferler ve Güneydoğu Anadolu'daki Fransız ordusunun kayıpları ve yorgunluğu Ankara ve Fransa arasında bir anlaşma yapılmasının önünü açmıştı.

Haziran 1921'de Mustafa Kemal ile görüşmek için Ankara'ya gelen Fransız temsilci eski bakan Boullion ile görüşmeler ve müteakiben imzalanan Ankara İtilaf namesi, Türkiye ve Fransa arasındaki münasebetlerin bundan böyle diplomatik yollarla çözülmeye başlamasının temelini oluşturmaktadır.¹⁰⁹

5. Sovyetler ile İlişkiler

Çarlık Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun en eski düşmanlarından, Sovyet Rusya ise Osmanlı bakiyesi Yeni Türkiye'nin ise en yeni dostlarından biriydi. Bu

¹⁰⁷ Bige Yavuz, "1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşamaları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi-8, 1992, ss.273- 308.

¹⁰⁸ Armaoğlu, a.g.e., s.318-319

¹⁰⁹ M.Kemal Atatürk, Nutuk, Yapı Kredi Yayınları, (Ziver Öktem ve Yücel Demirel tarafından yeni harflere aktarılmıştır.), 2015, İstanbul, s.419.

iki devleti yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde bir araya getiren şey küllerinden doğarken verdikleri mücadelenin ve düşmanlarının birbirine benzer olmasıydı.

Anadolu'daki milli mücadelenin bekası için Ankara hükümeti doğu sınırını emniyete almak istemiş ve aynı zamanda içinde bulunduğu yalnızlıktan kurtulup maddi destek bulma arayışına girmişti. Bolşevikler ise bağımsızlığını kazandıktan sonra güney komşusunun Komünizm ideolojisini benimseyebileceğini düşünüyorlardı. İki devletin bu örtüşen çıkarları neticesinde 16 Mart 1921'de Moskova'da dostluk antlaşması imzalanmış ve buna göre Sovyetler ile Misak-ı Milli hududu kesin olarak belirlenmişti.¹¹⁰

Lozan müzakereleri sırasında Batılı devletler ile yaşanan türlü anlaşmazlıklar ve Lozan sonrasına bırakılan Musul sorununun İngiltere ile ilişkilerde meydana getirdiği gerginlik Türkiye'yi Sovyetler ile daha da yakınlaştırmıştır. Sovyetler açısından bakıldığında Almanya'nın Locarno Antlaşması vasıtasıyla Batı ile yakınlaşması da bu devletin Türkiye ile sorunsuz bir ilişki kurma çabasının nedeni sayılabilir.¹¹¹¹² Öyle ki Milletler Cemiyeti'nin İngiltere lehine verdiği Musul kararından iki gün sonra Paris'te Sovyet dışişleri bakanı Çiçerin ile Tefik Rüştü Aras arasında Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalanmıştır. İki devletin birbirleri aleyhine başka devletler tarafından yapılacak saldırılar karşısında tarafsız kalmayı taahhüt ettikleri bu antlaşma 1929 ve 1935 yıllarında sırasıyla dört ve on yıl süreyle uzatılmıştır.

Bu dönem Sovyet ve Türk devlet adamları arasında da artan bir dostluk havası sürmüştür. Heyetler ve bazı bürokratlar birbirlerini ziyaret etmişler hatta bunlardan Sovyet heyetinin ziyareti Cumhuriyet'in onuncu yıl dönümüne denk gelmiş ve Atatürk meclisin açılış konuşmasında bu ziyaretin iki devletin münasebetlerinin derinliğini gösterdiğini söylemiştir.¹¹³ 1928 yılında Cenevre'de tertiplenen silahsızlanma konferansına Türkiye davet edilmemiş fakat Sovyet

¹¹⁰ Ayna Askeroğlu Arslan, "Moskova Anlaşması ve Türkiye'nin Kuzey-Doğu Sınırı", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 17, Sayı 2, 2015, ss. 1-20.

¹¹¹ Armaoğlu, a.g.e., s.330.

¹¹² İnönü, a.g.e., s.505 (İsmet İnönü hatıratlarında Sovyetler 'in Almanya'yı İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmaktan uzak tutmak gibi bir politika izlediğini, bunun kendi politikalarına da ters düştüğü için Locarno sonrası vakit kaybetmeden Tarafsızlık anlaşmasının imzalandığını söyler.)

¹¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:18, Devre: 4, İçtima: 3, 1 Kasım 1933, s.3.

temsilci Litvinov, Türkiye'nin dünya siyasetindeki rolü ve jeopolitiğinin öneminden ötürü konferansa çağrılmasını kabul ettirmiştir.¹¹⁴ Türkiye, 18 Temmuz 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üyeliği kabul edildiğinde dışişleri bakanı Rüştü Aras, Ankara'da bulunan Sovyet maslahatgüzarına bir mektup göndererek Türkiye'nin cemiyete girmesinin Sovyetler ile olan ilişkilerinde en ufak bir zeval getirmeyeceğinin garantisini vermiştir.¹¹⁵

Genelde Sovyetler ve Türkiye ilişkilerinin soğukluk ve müteakiben gerginlik dönemi 1936 senesinde başlayan Montreux Konferansı ile ilişkilendirilir. Bu yaklaşım doğru fakat eksiktir. 1931 yılının sonbaharında Japonya'nın Mançurya'yı işgali Sovyetleri doğuda birtakım problemlerle baş başa bırakmıştı. Sovyetler 'in Uzakdoğu'da bulunan ordusu henüz 1929 yılında teşkilatlanmış ve oldukça yeni sayılırdı.¹¹⁶ Revizyonist Japonya'nın doğuda yarattığı tehlikenin yanında Almanya'da iktidarı ele geçiren Adolf Hitler de daha önce bahsedilen "lebensraum" (yaşam alanı) politikasını benimsemiş ve batıda Sovyet ilgi alanını tehlike altına almıştı. Bu koşullar altında Sovyetler 'in güney komşusu Türkiye ile iyi geçinmekten başka bir çaresi yoktu. Kollektif barış siyaseti sonucu Batı ile ilişkilerini güçlendirip 1934 yılında Milletler Cemiyeti'ne üye olan Sovyetler, bir dönem ara verdiği sıcak denizler ve boğazlar konularına kendi güvenliğini sağlamlaştırdıktan sonra Montreux ile hızlı bir dönüş yapmıştır.

D. Savaş Dönemi Ekonomisi

Türkiye savaşa fiili olarak katılmadığı halde savaştan ekonomik olarak çok şiddetli bir biçimde etkilenmiştir. Savaş süreci içerisinde kendisine yönelen tehdidin sürekli olarak değişmesi ve bu durumda ana gaye olan savaş dışında kalabilmesi Türkiye'nin ordusunu sefere hazır hale getirebilmesine de bağlıydı. Savaş döneminde uygulanan seferberlik faaliyetleri ise askere alınan vatandaş sayısının artırmış ve bu da ülkenin piyasadaki iş gücünü büyük oranda azaltmıştır. Türkiye gibi nüfusun büyük çoğunluğunu tarım ile uğraşan kesimin oluşturduğu bir ülkede erkek nüfusunun yaklaşık bir milyon kadarını sefere

¹¹⁴ İnönü, a.g.e., s.506.

¹¹⁵ Şayan Uluhan, "Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne (Cemiyet-I Akvam) Girişi -Öncesi ve Sonrası-", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi 7 (2008), s.247.

¹¹⁶ Armaoğlu, a.g.e., s.234.

çağırılması, büyükbaş hayvanların seferberlik kapsamında orduya müsadere edilmesi ve çiftçinin ürününü piyasadan ucuza orduya satmaya zorlanması gibi sebepler toprak reformuna ağır darbe vurmuştur.¹¹⁷ Örneğin, savaş döneminde ülkenin önemli tarım üretim kalemlerinden buğday üretimi yaklaşık %50 civarında azalmıştır.¹¹⁸ Hükümetin savaştan önce planlayıp hayata geçirmeyi tasarladığı pek çok iktisadî program ve sınai yatırım savaşın başlamasıyla ertelenmiştir. Türkiye bu dönemde öncelikle savunma harcamalarına sonra da azalan üretim ve ithalat kalemleri karşısında halkın yaşasına daha doğrusu hayatı idame etmesine yoğunlaşmıştır.

1. Türkiye'nin Dış Ticareti

Birinci bölümde dönemin Türk dış politikasına etki eden ekonomik faktörler başlığı altında Türkiye'nin dış ticaretinden bahsedilmiştir. Savaş döneminde Türkiye'nin ticaret yaptığı ülkeler savaş öncesi dönemden farklı değildir. Dış ticaret yapılan ülkeler arasında başlıca Almanya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri bulunmaktadır. Fakat savaşın getirdiği olağanüstü koşullar, ulaşım yollarının emniyetsizliği ithalat hacmini oldukça (%50 civarında)¹¹⁹ düşürmüştür. Pek tabii bu düşüş Türkiye'nin tarafsız kalma çabaları ile de doğrudan ilişkilidir. Örneğin ileride bahsedilecek olan 19 Ekim 1939 Türkiye- İngiltere- Fransa Antlaşması döneminde Almanya ile olan ticaret hacmi keskin bir düşüş sergilemiştir.¹²⁰ İngiltere, Türkiye'deki Alman ekonomik tekeli kırarak istiyordu ve zaten anlaşmanın özel maddesi imzacı devletler arasında ticari iş birliğinin artmasını öngörüyordu. Türkiye'nin taşıdığı beka endişesi nedeniyle bu ülke ile yapılacak ticari görüşmelerin pürüzsüz ilerleyeceğini düşünen İngilizler tam tersi bir durumla karşılaşmışlardır.

¹¹⁷ Deringil, a.g.e., s.20

¹¹⁸ Boratav, a.g.e., s.81

¹¹⁹ İthalatın 1948 fiyatları ile değeri 1937- 1939 arasında yılda ortalama 736 milyon TL'den 1940-1945 arasında yılda ortalama 348 milyon TL'ye gerilemiştir. İhracatın 1948 fiyatlarıyla değeri ise 1937-1939 arasında yılda 615 milyon TL'den 1940-1945 arasında yılda 348 milyon TL'ye düşmüştür. Boratav, a.g.e., s.213.

¹²⁰ Weisband, a.g.e., s.35.

2. Türkiye Ekonomisinde Alman Etkisi ve Krom Ticareti

Lozan Antlaşması'ndan sonra Almanya, İkinci Dünya Savaşı'na kadar eski müttefiki Türkiye ile etkili bir iktisadî ilişki kurmuştur. 1930 yılında bu ilişki Almanya'nın, Türkiye tarafından en çok gözetilen ülke olarak kabul edilmesine kadar varmış ve 1936 senesine gelindiğinde Türkiye ihracat payının yüzde 51'ini bu ülke ile sağlamış bulunmaktaydı.¹²¹ Nazi hükümetinin Türkiye üzerinde uygulamak istediği siyasi nüfuzun iktisadî ayağını oluşturan çalışmaları kapsamında Almanya ekonomi bakanı Funk, Ankara ile temaslarda bulunmuştur. 1939 yılı başlarında Almanya'dan satın alınmak üzere Türkiye'ye bu alımlar için 70 milyon TL kredi sağlanmasını öngören bir anlaşma imzalanmış fakat aynı yıl Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzaladığı anlaşma sebebiyle bu kredi iptal edilmiştir.¹²²

1939 yılından sonra Almanya'nın açıkça revizyonist bir dış politika izlemesi ve Türkiye tarafından fazla dillendirilmese de bir tehdit olarak görülmesi iki ülke arasındaki ticaret hacmini gözle görülür bir şekilde etkilemiştir. 1939 yılında Almanya'ya yapılan ithalat oranı yüzde 50,86 iken bu oran 1 Eylül 1939'da iki ülke arasındaki ticaret anlaşmasının yenilenmemesi ile 1940 yılında yüzde 11,73'e gerilemiştir.¹²³ Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzaladığı üçlü ittifak temelinde 1939 yılında henüz hayata geçmeden iptal edilen kredi anlaşmasının bir benzeri 1942 yılına gelindiğinde tekrar imzalanmıştır. Bunda Türkiye'nin savaş boyunca Almanya ile savaş dışı kalmak adına sürdürdüğü siyasi ve iktisadî ilişkilerinin katkısı büyüktür.¹²⁴

3. İngiltere ile Ekonomik İlişkiler

Savaş dönemi boyunca İngilizler, Türkiye üzerindeki Alman etkisini azaltmak için bir takım ekonomik girişimlerde bulunmuşlardır. Bunlardan en

¹²¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla, İletişim Yayınları, İkinci Cilt, 2018, s.213-215.

¹²² Yahya Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, V. Basım, Ekim 2002, İstanbul, s.254.

¹²³ Tekeli, İlhan, a.g.e., s.222.

¹²⁴ Tezel, a.g.e., s.255.

önemlisi Karabük Demir Çelik Fabrikası inşasında İngiliz şirketlerin finansman kaynağı sağlaması olmuştur.¹²⁵

İleride daha detaylı değinilecek olan 1 Ekim 1939 tarihli Üçlü Yardımlaşma Anlaşması imzalandıktan sonra anlaşmadan yer alan ekonomik yardımların pratiğe dökülmesi sonucu iki ülke arasında 3 Şubat 1940 tarihinde ticaret anlaşması imzalandı.¹²⁶ Buna göre yukarıda anılan yıllarda İngiltere'den 42 milyon Sterlin, Fransa'dan 1.5 milyon Sterlin borç alınmış, İngiltere'den alınan borcun 15 milyonluk kısmı Türkiye'ye külçe altın olarak verilmiştir.¹²⁷ İmzalanan bu anlaşma savaş süresince geçerliliğini korumuştur. Ayrıca yardımlaşma anlaşması imzalandıktan sonra İngilizler, Türkiye'nin üretmiş olduğu kromun yalnızca kendilerine satılmasına yönelik isteklerini Ankara'ya bildirmişler ve bunun üzerine 1940-1941 yılları arasında krom ihracatı bu şekilde uygulanmaya konmuştur.

4. Savaş Döneminde Uygulanan Ekonomik Tedbirler

İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye 1939 yılına kadar uyguladığı ve bir dereceye kadar da muvaffak olduğu iktisadî politikalarından savaş koşulları nedeniyle uzaklaşmış ya da diğer bir tabirle uzaklaşmak zorunda kalmıştır. Öncelikle önceki senelerle kıyaslanamayacak derecede tüketici haline gelen devlet her geçen gün ihtiyaçlarını gidermek için giderek artan maliyetlerle karşı karşıya kalmıştır. Savaş beraberinde olağanüstü tedbirler gerektirmiş ve üretim için gerekli olan araçlar etkili kullanılamamıştır. Her geçen gün artan harcamaları karşılamak piyasadaki fiyatları da sürekli olarak arttırmış ve bu da para arzına sebebiyet vermiştir. Devlet tüm bu ekonomik sorunlara çare olarak üretim yapamadığı ve en büyük gider kalemi olan orduyu da küçültemediği için bazı iktisadî tedbirlere başvurmuştur.

Seferberlik kapsamında silah altına alınan vatandaşların önemli kısmını oluşturan köylüler ve çiftçilerdir. Bu durum o dönem bir tarım ülkesi olan Türkiye'nin tarımdaki faal nüfusunun üretimden çekilmesiyle sonuçlanmıştır,

¹²⁵ Tekeli, İlhan, a.g.e., s.215.

¹²⁶ A. Gündüz Ökçün, A. Rifat Ökçün, Türk Anlaşmaları Rehberi (1920-1973), A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s.176.

¹²⁷ Tezel, a.g.e., s.254.

azalan üretim karşısında artan talep piyasadaki fiyatların kontrolden çıkmasına neden olmuştur.¹²⁸ Savaş döneminden yararlanan bazı zenginlerin vergilendirilmemiş kazançlarını devlete aktarılmasını sağlamak ve bu olağanüstü dönemde yüksek kazançları vergilendirmek amacıyla 11 Kasım 1942’de Varlık Vergisi Kanunu çıkartılmıştır.¹²⁹ Kanun yürürlüğe girdiğinden itibaren asıl amacından ziyade doğrudan azınlıklar aleyhine işlemiştir. İkinci Dünya Savaşı döneminde esasen Avrupa’nın birçok ülkesi olağanüstü kazançları vergilendirmek istemiş fakat Türkiye’yi bunlardan ayıran fark vergilerin toplanmasındaki adaletsizlik olmuştur.¹³⁰ Varlık vergisi 1944 yılında yürürlükten kaldırıldıysa da uzun yıllar Türkiye’nin sosyal hayatına etki etmeye devam edecektir.

¹²⁸ Yalın Alpay ve Emre Alkin, Olaylarla Türkiye Ekonomisi, Hümanist Kitap Yayıncılık, 4. Baskı, 2020, İstanbul, s.72.

¹²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:28, Devre:6, İçtima:4, 11 Kasım 1942.

¹³⁰ Yalın Alpay ve Emre Alkin, a.g.e., s.75.

IV.SAVAŞTA TÜRKİYE’NİN AKTİF TARAFSIZLIK POLİTİKASI

A. Politika Belirleme Yöntemi

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Ankara’nın izlediği dış politikanın karar alıcı mekanizmanın dümeninde devlet başkanı olarak İsmet İnönü bulunmaktadır. Elbette dış politika çizilirken CHP’nin Meclis Grubu, başbakan, bakan ve genel sekreter de buna dahillerdir (Tablo-1). İktidarın yapısı zamanın tabiatı gereği otoriter olmakla birlikte, Milli Şef İnönü’nün genel çerçeveyi belirlediği Türk dış politikası savaş boyunca yukarıda anılan kadro tarafından bu çerçeveye dışına pek çıkılmadan pratiğe dökülmüştür. Meclisin tek hâkimi olan Cumhuriyet Halk Partisi bireysel eğilimler haricinde mihver ya da müttefiklere eğilimli bir görüş barındırmamakta idi. Savaş süresince dış politika kadrosunun memleketin ilgi ve etki alanındaki ülkeler tarafından yönlendirilememesinde tek partinin ve benimsenen dış politika felsefesinin iyi özümsemiş olması büyük rol oynamaktadır.¹³¹

1. Savaş Dönemi Hükümetleri

Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümünden bir gün sonra TBMM Başkanı Abdülhalik Renda aynı zamanda Cumhurbaşkanı vekili sıfatıyla meclisi yeni Cumhurbaşkanı seçimi için toplantıya çağırmıştır.¹³² CHP Parti Meclis Grubunda zaten oy çokluğu ile kabul edilen İsmet İnönü’nün cumhurbaşkanlığı resmiyet kazanması için TBMM Genel Kurulu’nda da oylanmış ve İnönü meclis oy birliğiyle Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Başbakan Celal Bayar yeni hükümet kurulması için istifasını vermiş ve İnönü tekrardan Bayar’ı Onuncu Türkiye Cumhuriyeti hükümetini kurması için görevlendirmiştir. Yeni hükümet kurma görevini Bayar’a tevdi etmeden önce İnönü yeni hükümette dahiliye ve hariciye

¹³¹ Deringil, a.g.e., s.38.

¹³² Akşam Gazetesi, 11 Kasım 1938.

vekillerinde talimatla değişiklik yaptırmıştır. Burada bizi ilgilendiren husus İnönü'nün başbakanlığı sırasında Nyon görüşmeleri yapılırken süreci iyi yönetmediğini düşündüğü dönemin hariciye vekili Tefik Rüştu Aras'ın yerine Şükrü Saracoğlu'nun getirilmesi hadisesidir.¹³³

Aydemir'in belirttiği üzere “dış siyasetin iyi gitmediği”¹³⁴ sebebiyle yapılan bu revizyon İsmet İnönü'nün hem devlet başkanı hem de parti lideri olarak hükümet üzerindeki denetimini otoriter bir şekilde yürüteceğinin işaretiydi. Celal Bayar hükümeti yaklaşık iki ay sonra istifasını verdi.¹³⁵ Atatürk'ün Samsun'a beraber yol aldığı kişilerden olan Dr. Refik Saydam yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. Türkiye, dünya savaşı dönemine bu hükümet yürütmekte olduğu halde girecekti.

Çizelge 1. (2'nci Dünya Savaşı Süresince Hükümetlere ve Dışişleri Bakanlıkları)

Cumhurbaşkanı	Hükümetler	Dışişleri Bakanı	Dışişleri Genel Sekreteri
İsmet İnönü (1938-1950)	Refik Saydam Hükümeti (1939-1942)	Şükrü Saracoğlu (1938-1942)	Numan Menemencioğlu (1929-1943)
	1'inci Şükrü Saracoğlu Hükümeti (1942-1943)		
	2'nci Şükrü Saracoğlu Hükümeti (1943-1946)	Numan Menemencioğlu (1942-1944) Hasan Saka (1944-1947)	Cevat Açıkalın (1943-1945)

¹³³ Konuyla ilgili detaylı bilgi için İnönü, a.g.e. s.542.

¹³⁴ Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, Remzi Kitabevi, 2. Cilt, 11. Baskı, 2011, Ankara, s.25.

¹³⁵ Bayar'ın istifası CHP Parti Divanınının 25 Ocak 1939'daki toplantısında seçimlerin yenilenmesi kararının doğal bir sonucu olarak görülse de bazı özel nedenlerin yanı sıra Ekrem König ve İmpeks olayı gibi ucu bazı bürokratların tahkikatına kadar uzanan mali ve iktisadi politika ile ilgili olaylar istifa süreciyle birlikte değerlendirilebilir. Detaylı bilgi için: Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Cilt 1, İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 1996, ss. 210-228.

2. Dış Politikada İnönü'nün Etkisi

Savaş döneminde Türkiye'de hemen hemen her alanda olduğu gibi dış politikasında da baskın güç cumhurbaşkanı İsmet İnönü'dedir. Dış politikada kendi egemenliğini kurmak için Cumhurbaşkanlığı döneminin ilk icraatlarından biri olarak yukarıda da bahsedildiği üzere Nyon'da anlaşmazlığa düştüğü Tefik Rüşti Aras'ın hariciye vekilliği görevini Saracoğlu'na vermiştir.

Başvekilliği döneminde Atatürk'ün yönetim sisteminden çok da farklı bir yöntem izlememiş olan İnönü, geleneksel tarafsızlık politikasını da savaş döneminin koşulları ölçüsünde uygulamaya koymuştur. Batılı devletlerle münasebetlerinin başlangıcı kabul edebileceğimiz Lozan görüşmeleri sırasında itidal ile görüşmeler sürdürmüş, 1937 yılında yapılan Nyon Konferansı'nda da İtalya ve Fransa-İngiltere arasındaki ilişkilerde ölçülü davranarak bu siyasi karakteri benimsediğini göstermiştir.

B. Dışişleri Bakanları

1. Şükrü Saracoğlu Dönemi

Şükrü Saraçoğlu, İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olduktan sonraki ilk siyasi tasfiyesi olan onuncu hükümetteki içişleri ve dışişleri bakanlarının değişimi sonucu Tefik Rüşti Aras'ın yerine dışişleri bakanlığına getirilmiştir. Kabinedeki bu değişim İnönü'nün cumhurbaşkanlığı ile birlikte yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Lozan'dan beri dünya ölçeğinde büyük devletlerin dahil olduğu bir çatışma meydana gelmemiş ve özellikle Avrupa'da göreceli bir barış dönemi hâkim olmuştur. Türkiye bu dönemde yaptığı bölgesel anlaşmalarla ve anlaşmazlıklara taraf olmayarak statükonun devamından yana bir siyaset izlemiştir. Saracoğlu'nun dışişleri bakanlığı yaptığı yıllar savaşın Türkiye sınırlarına en çok yaklaştığı dönemdir. Bu dönemde uygulanan politikalar Türkiye'nin savaş boyunca izleyeceği siyasi rotanın temellerini de atmıştır.

a. Türkiye - İngiltere - Fransa Müzakereleri

Nazi Almanya'sı 1938 yılının baharında Avusturya'yı ilhak etmiş ve Südetleri Çekoslovakya'dan kopartmayı başarmıştı.¹³⁶ Türk kamuoyunda bu dönem şiddetle artan Alman revizyonizmi karşısında bir endişe hâkim değildi. Aksine bu gelişmeler Versailles Anlaşmasının doğal bir neticesi olarak değerlendiriliyordu.¹³⁷

En başından beri İnönü'yü asıl endişelendiren Hitler Almanya'sından çok Mussolini olmuştu¹³⁸ ve 7 Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgali Ankara hükümeti tarafından endişe ile karşılanmıştı. Dışişleri bakanı Saracoğlu ile İngiltere'nin Ankara büyükelçisi Sir Hugh Knatchbull-Hugessen arasında Arnavutluk işgali üzerine görüşmeler yapılmaya başlamış ve bu görüşmeler sonucunda bazı mutabakatlara varılmıştır. 12 Mayıs 1939'da T.B.M.M.'de Başbakan Refik Saydam tarafından ilan edilen bu deklarasyona göre; iki devlet birbirleriyle sıkı istişarelerde bulunmuşlar ve kendi bekaları çıkarına karşılıklı birtakım taahhütleri içeren uzun vadeli bir anlaşmanın akdinde karar kılmışlardır. Bu anlaşma Akdeniz'de meydana gelebilecek bir çatışma durumunda tarafların iş birliğini konu alacaktır. Ayrıca söz konusu deklarasyon ve imzalanacak olan anlaşma hiçbir devletin aleyhine değildir.¹³⁹

¹³⁶ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.64.

¹³⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 15 Mart 1938; Tan Gazetesi, 17 Mart 1938.

¹³⁸ Weisband, a.g.e., s.24.

¹³⁹ Deklarasyon metni aşağıda sunulduğu gibidir;

Madde-1 Türkiye ve Büyük Britanya Hükümetleri, birbirlerine sıkı bir istişarede bulunmuşlardır. Aralarında cereyan eden ve halen devam etmekte bulunan müzakereler görüş birliğini ortaya koymuştur.

Madde- 2 İki devletin kendi ulusal güvenlikleri yararına olarak karşılıklı yükümleri içerecek uzun süreli kesin bir anlaşma başlatmaları kararlaştırılmıştır.

Madde-3 bu nihaî anlaşmanın imzalanmasına kadar, Türkiye Hükümeti ve Büyük Britanya Hükümeti, vuku bulacak bir saldırının Akdeniz mintikasında bir savaşa neden olması halinde her biri diğeriyle bilfiil iş birliği yapmağa ve imkanları dahilinde bulunan bütün yardım ve müzaheretleri birbirlerine göstermeye hazır bulduklarını beyan ederler.

Madde- 4 Gerek beyanat ve gerek ön görülen anlaşma hiçbir memleket aleyhine yöneltilmiş değildir. Ancak gerektiği takdirde Türkiye ve Büyük Britanya'ya karşılıklı bir yardım ve destek sağlamayı amaçlamaktadırlar.

Madde- 5 Nihaî anlaşmanın ikmalinden evvel, karşılıklı taahhütlerin mevkiî fiile geçmesini icap ettirecek şartların daha sarîh bir surette tayini de dahil olmak üzere, bazı meselelerin daha derin bir tetkike ihtiyaç gösterdiği her iki Hükümetçe kabul edilmektedir. Bu tetkike halen devam etmektedir.

Madde-6 iki Hükümet Balkanlarda emniyetin teessüsünü temin etmek lüzumunu dahi tasdik ederler ve bu gayeyi en seri bir surette istihlal için müşavere halindedirler.

Türk dış politikasında 12 Mayıs 1939 tarihli bu deklarasyonun büyük bir önemi vardır. Bu zamana kadar Almanya ve İtalya'nın saldırgan tutumlarına karşı tepkisiz kalan Türkiye olayların Balkanlara taşınmasıyla daha aktif bir siyaset izleme gereği duymuştur. Başbakan Refik Saydam mecliste aynı gün yaptığı açıklamada hükümetin milleti harp tehlikesinden uzak tutmak için gerekirse harbi de göze alarak barış amacıyla çabalayan devletler ile iş birliği yapacağını söylemiştir.¹⁴⁰ Saracoğlu daha sonradan 1944 yılında mecliste yaptığı bir konuşmasında o dönem Türk - İngiliz yakınlaşmasının temelinde İtalya'nın Habeşistan'ı işgalinin olduğunu, bu olayın iki devlet arasında başlayan iş birliğine yönelik ittifakın temel taşı olduğunu söylemektedir.¹⁴¹

Ankara'nın batılılarla ittifak kararı almadan birkaç gün önce Dışişleri Bakanlığı'ndan elçiliklere gönderilen Saracoğlu imzalı mektupta alınan kararın nedenleri sıralanmıştır. Türk Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde yer alan bu belge Türkiye'nin Avrupa'daki statükoyu analizini ve bundan sonra belirleyeceği stratejinin niyet ve maksadını açıkça belirtmektedir. Buna göre;¹⁴²

“Türkiye, Almanya'daki rejimin en baştan beri gösterdiği eylemleri tamamıyla tarafsızlıkla karşılamıştır. Sonradan Almanya – İtalya yakınlaşmasını da aynı şekilde tarafsızlıkla karşılamış ve Türkiye ile Almanya arasındaki ekonomik çıkarların gerektirdiği dostane ilişkiyi göz önünde bulundurarak devletler arasındaki uyumsuzlukları kendilerine bırakmıştır.

Alman ırkını birleştirme politikası Türkiye tarafından Milletler Cemiyeti'nin başarısızlığının bir sonucu olarak görülmüş, Südet'in işgali dahil olmak üzere Türkiye, Almanya'nın bu eylemine ilgisiz kalarak Almanya ile dostluğun olumlu kanıtlarını göstermiştir.

Çek Devletinin ortadan kaldırılması Türkiye açısından Almanya'nın ilk dikkat çekici eylemi olmuştur. Hitler'in hayatı saha (lebensraum) politikasının sınırlarının neresi olduğu Türkiye'yi düşünmeye sevk etmişse de Çek Devleti

Madde- 7 Şurası kararlaştırılmıştır ki, yukarıda yer alan hükümler iki hükümetten herhangi birinin, barışın güçlendirilmesindeki genel yararın gereği olarak, başka hükümetlerle anlaşmalar imzalamasını engellemez. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:2, Devre: 6, İçtima: F, 12 Mayıs 1939, s.68

¹⁴⁰ Cumhuriyet Gazetesi, 13 Mayıs 1939

¹⁴¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:13, Devre:7, İçtima:1, 2 Ağustos 1944

¹⁴² Türk Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Türk Dış Politikasında 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935 – 1939), Ankara, 1973 s.203- 204.

hadisesi Almanya ile ilişkilerimizi olumsuz etkileyecek bir durum olarak görülmemiştir.

Fakat Almanya'nın Romanya'ya cebren kabul ettirdiği ekonomik anlaşma ve müttefiki İtalya'nın Arnavutluk'u işgali bize Mihver devletlerinin amaçlarını ve buna ulaşmak için kullandığı araçları bize açıkça göstermiştir. Balkan Antantının zayıflatılarak, Bulgaristan'a umut vaat edip yarımadanın emniyetini bozmak, bölgeyi ekonomik açıdan bağımlı hale getirerek baskı altına almak ve neticesinde askeri anlamda işgale dönüştürmek ülkemiz için güvenlik önlemleri almayı zaruri hale getirmiştir. Türkiye coğrafi konumu gereği gelecekteki tehlikeleri göz önünde bulundurarak bazı tedbirler almayı Türk ulusuna karşı bir vazifesi olarak görmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti II. Refik Saydam Hükümeti başından itibaren siyasi programını tam bir tarafsızlık üzerine inşa etmiş olmasına rağmen son ayda meydana gelen gelişmeler bitaraf kalma imkânı kalmadığını ve kurulan emniyet cephesine katılmanın bir zaruret olduğunu göstermiştir.”

Mektubun son kısmında İngiltere ve Fransa ile yapılan görüşmeler neticesinde Türkiye'nin politikasının bu devletlere yöneldiği ve Sovyetlerle olan dostluğun da daha ileriye götürülmesinin kararlaştırıldığı belirtilmiştir. Birinci Bölüm 'de Türkiye'nin “orta büyüklükte devlet” kategorisinde yer aldığı ifade edilmişti. Büyük devletlerin ve özellikle ittifakların tehlikesi altında kalan bu tip devletlerin tehdit anında çözümü büyük devletlerin güç dengesinde ya da başka bir emniyet ittifakının yanında yer alarak araması doğaldır.¹⁴³ Jeostratejik konumu bakımından bekasını tehdit eden büyük devletlerin etki alanında kalması Türkiye gibi bir devletin günün askeri ve ekonomik şartları da göz önünde bulundurulduğunda bağımsız bir politika izlemesi mümkün değildir.

İngiltere ile imzalanan deklarasyon metninin bir benzeri Fransa ile de imzalanmıştır.¹⁴⁴ Türkiye ile Fransa arasında ihtilafı olan Hatay meselesi 23 Haziran 1939 günü Ankara'da Şükrü Saracoğlu ve Fransız büyükelçi Massigli

¹⁴³ Oran, a.g.e., s.30.

¹⁴⁴ Fransızlar ile yapılan deklarasyonun İngilizlerle olandan bir farklı olmadığından tekrara düşmemek adına TBMM'de yer alan deklarasyon metni burada yer almamıştır.

arasında imzalanan anlaşmayla çözülmüş ve yine aynı gün Paris’te Türk - Fransız beyannamesi akdedilmiştir.

b. İngiltere’den Askeri ve Ekonomik Yardım Talebi

Müzakerelerin başlamasıyla birlikte üzerinde mutabakata varılacak olan anlaşmada kendisine tevdi edilen taahhütleri yerine getirebilmek için Türk hükümeti İngiltere’den bazı ekonomik ve askeri malzeme yardımı da talep etmiştir. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Fevzi Çakmak başkentte İngiliz temsilcilerle temasları sürdürürken Rauf Orbay da Londra’da İngilizlerden temin edilmesi planlanan silahlar konusunda görüşmeler yapmıştır.¹⁴⁵ Savaş giderek yaklaşırken Almanya ile önemli ölçüde ekonomik ilişkileri olan Türkiye üzerindeki Alman etkisinin azaltılması ekonomik yardım görüşmelerinin temelini oluşturmaktaydı.

İngiltere daha önce de bahsedildiği üzere Demir ve Çelik Fabrikası yapımı ve ticari ödeme kolaylığı için verdiği krediler ile Alman etkisini kırmak için bir dizi icraatta bulunmuştu. Fakat kapıda olan bir savaş kendi ekonomilerini de olumsuz etkileyeceğinden yardım yapılırsa dahi sınırlı bir yardım olacağını belirtmişlerdir. Askeri ve mali yardım talebi Türk heyeti tarafından ilk kez 14 Temmuz 1939’da açıklanmıştır. Savaş malzemeleri almak ve Türk ekonomisi ile parasını güçlendirmek üzere yaklaşık 60 milyon İngiliz sterlini kredi heyet tarafından masaya getirilmiştir.¹⁴⁶

c. Saracoğlu’nun Moskova Misyonu

İtalya - Almanya mihverinin çevresinde bir savunma kuşağı tesis etmek isteyen İngiltere ve Fransa 1939 yılının Nisan ayından itibaren Sovyetlerle görüşmelerde bulunmuşlardır. Somut bir netice elde edilemeyen bu görüşmelerin sonucu aslında Stalin’in 10 Mart 1939’da Komünist Partisi’nin kongresinde kendini belli etmiştir. Stalin konuşmasında bu iki devletin saldırgan devletlere karşı verdiği tavizleri eleştirmiş ve bunu bir “müdahale etmeme” politikası olarak adlandırmıştır.¹⁴⁷ Stalin, Sovyetlerin sınırlarına yakın olan devletlerin Almanlar

¹⁴⁵ Figen Atabey, 1939 Türk İngiliz Fransız İttifakı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.81.

¹⁴⁶ İsmail Soysal. a.g.m. 367-414.

¹⁴⁷ Joseph Stalin, From Socialism to Communism (Report on the Work of the Central Committee to the Eighteenth Congress of the C.P.S.U.(B.)), International Publishers, New York, s.13

tarafından işgaline “göz yuman” İngiltere ve Fransa’nın asıl amacının Sovyetleri savaşa sokup Almanları yormak ve bu arada Sovyetleri de tüketip zayıf bırakmak olduğunu düşünmüş ve en başından beri bu devletlere karşı temkinli davranmıştır.

Yukarıda kısaca bahsedilen olaylar neticesinde tüm dünya yukarıda bahsi geçen devletler arasında mihver devletlerine karşı imzalanacak olan bir ittifak anlaşması beklentisi içindeyken 21 Ağustos 1939’da Almanlar ve Sovyetler arasında bir ticaret anlaşması imzalanmış ve bunu 23 Ağustos’ta imzalanan saldırmazlık paktı takip etmiştir. Stalin’in her iki devlet ile yaptığı görüşmelerin başladığı tarih 17 Nisan 1939, Almanya ile anlaştığı tarih ise 21 Ağustos 1939’dur.¹⁴⁸ Görüleceği üzere Stalin karar vermek için dört ay boyunca olayları değerlendirmiştir.

Türkiye de bu dört ay içerisinde hem İngiltere hem de Fransa ile yukarıda bahsi geçen müzakereleri yapmış ve yapılan bu müzakerelerin içeriği hakkında sürekli olarak Sovyetleri bilgilendirmiştir. Bu konuda üzerinde durulacak önemli bir husus ise Sovyetlerin aynı şekilde İngiltere ve Fransa ile yaptığı görüşmeleri Türkiye’ye bildirmemesidir.¹⁴⁹ Ankara hükümeti İngiliz ve Fransızlarla yaptığı deklarasyonlara sonradan Sovyetler’in de katılacağını umduğu bir “Barış Cephesi”¹⁵⁰ ittifakı öngörüsüyle bakmıştı. Sovyetlerin Almanlarla yaptığı saldırmazlık paktı Türkiye’yi her iki tarafta İngiliz-Fransız ittifakı ya da Sovyetlerin bulunduğu bir yol ayrımına getirmiştir. Fakat Türkiye her iki tarafla da diyalogunu sürdürerek dengeyi sürdürmek istemiştir.

Tüm bu süreç içerisinde Ankara’daki Rus Maslahatgüzarı vasıtasıyla dışişleri bakanı Molotov, Şükrü Saracoğlu ile görüşme talebinde bulunmuştur.¹⁵¹ 15 Nisan ve 19 Nisan 1939 tarihlerinde Molotov “Balkanlar ve Karadeniz’de hasıl olan duruma ve olası bir saldırıya karşı önlemler alınmasına yönelik”

¹⁴⁸ Kâmuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.184

¹⁴⁹ Gürün, a.g.e., s.186.

¹⁵⁰ Ahmet Şükrü Esmer ve Oral Sander, Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt-1 (1939-1945), AÜSBF Yayınları, 6. Baskı, 1987, s.140.

¹⁵¹ Mayıs 1939’da Vyacheslav Mikhaylovich Molotov, Yahudi kökenli dışişleri bakanı Litvinov’un yerine göreve getirilmiştir. Bu değişiklik Sovyetlerin Almanlara karşı yeni bir dış politika izleyeceği yönünde yorumlanabilir. Geoffrey Roberts, “The Fall of Litvinov: A Revisionist View” isimli makalesinde Molotov’u Litvinov’a nazaran daha Alman destekçisi bir diplomat olarak tanımlar. Bu konuda ayrıntılar için bkz. Geoffrey Roberts, “The Fall of Litvinov: A Revisionist View”, Journal of Contemporary History, Oct., 1992, Vol. 27, No. 4 (Oct., 1992), pp.639-657.

görüşme taleplerinde görüşme yeri olarak önce Tiflis yahut Batum olarak teklif etmiş daha sonra Saracoğlu'nu "süratle" Moskova'ya davet etmiştir.¹⁵² Sovyet - Türk temasları ilerleyen günlerde 28 Nisan'da Ankara'ya gelen Sovyet Dışişleri Komiser Muavini Potemkin vasıtasıyla devam etmiştir. Potemkin'in Ankara ziyareti Almanya'nın Moskova'daki temsilcisi tarafından Türkiye'nin İngiltere ile bir anlaşma imzalamasının önlenmesi maksatlı şekilde yorumlanmıştır.¹⁵³ Potemkin 5 Mayıs'ta Ankara'dan ayrılmış¹⁵⁴ ve 4 Ağustos'ta Türk Dışişlerini ziyaret eden Sovyet Büyükelçi Teretieff'in temaslarına kadar¹⁵⁵ başka görüşme olmamıştır. Büyükelçinin ziyaretinin sebebi iki ülke arasındaki yardım anlaşmasının nihayetlenmesiydi ve Saracoğlu Moskova'ya görüşmeye beklenmekteydi. Buraya kadar olan gelişmeler değerlendirildiğinde Teretieff'in ziyaretinin yapıldığı tarihte Sovyetlerin, İngiliz ve Fransızlar ile anlaşma umudunun kalmadığını söyleyebiliriz.

Sovyetlerin Saracoğlu'na ilettiği davet nihayet Ankara tarafından olumlu karşılanmış ve Türk Dışişlerinin Moskova ziyareti bakanlar kurulu tarafından onaylanmıştır. Ziyaret öncesi Sovyetlerin Ankara büyükelçisi dışişlerine çağrılarak Moskova'dan ziyarette görüşülecek konularla ilgili bir ön çalışma istendi ve Rus Büyükelçi Teretieff tarafından beş soruluk bir çalışma metni Türk Dışişlerine teslim edildi. Aşağıda Sovyetler 'in ilettiği cevaplar ve Türk dışişlerinin bunlara mütalaaları özetlenmiştir. Buna göre¹⁵⁶;

- Soru: Ankara'nın yardımlaşma anlaşması hakkında düşünceleri nelerdir? Bunu bir saldırıya karşı savunma mı yoksa bir savunma anlaşmasından daha mı fazlası olarak görmektedir?
- Cevap: Anlaşma sınırlı bir sahada etkili olmalıdır. Sınırlı bir sorumluluğu ihtiva etmelidir.

¹⁵² Gürün, a.g.e., s.186.

¹⁵³ Nazi-Soviet Relations 1939-1941(Documents from the Archives of the German Foreign Office), Edited by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, 1948, Department of State Publication 3023, s.20.

¹⁵⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 6 Mayıs 1939

¹⁵⁵ Rıfki Salim Burçak, Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri, Gazi Üniversitesi Yayın No:22, Ankara, 1983, s.67.

¹⁵⁶ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s.220- 225.

- Soru: Türk-Sovyet Anlaşması olası bir İngiliz-Fransız-Sovyet paktına mı dayanacaktır yoksa tamamen bağımsız mı olacaktır?
- Cevap: Anlaşma bağımsız olabilir fakat üçlü anlaşmalarla uyumlu olmak zorundadır.
- Soru: Türk-Sovyet Anlaşması yalnızca denize yönelik mi olacaktır, karayı da kapsayacak mıdır?
- Cevap: İlk soruya cevaben belirtilen sınırlı mesuliyet kapsamından hem deniz hem de karayı ihtiva edebilir.
- Soru: Türk-Sovyet Anlaşması sadece taraflardan birine yönelen bir saldırıyı mı öngörecektir yoksa taraflardan birinin taahhütü gereği komşu bir devlete yardımı neticesinden savaşa girmesini de kapsayacak mıdır?
- Cevap: İlk cevaptaki sınırlamalar dahilince taahhütler kapsamındaki saldırıları da ihtiva edebilir.
- Soru: Anlaşma eğer ki komşu devletlere yardımı da kapsayacaksa Türkiye buraya ithal edeceği komşu devletler özellikle kimlerdir?
- Cevap: Türkiye'nin hali hazırdaki taahhütleri Türk-İngiliz, Türk-Fransız ve Balkan Paktı'ndaki devletlerle sınırlıdır.

Türkiye, Sovyetlerin Almanlarla bir anlaşma imzalayıp imzalamadığı konusundan ya da İngiliz-Fransız-Sovyet anlaşmasının neticesinden haberdar değildi ve Sovyetlerin biraz sonra değişecek olan Türkiye politikasını belki de henüz kestiremiyordu. Fakat yine de yukarıda yer alan cevaplara bakıldığında Türkiye, Sovyetler ile bir anlaşma yapma girişimini es geçmiyor ve kendisinin de ileride İngiltere ve Fransa ile bir ittifak yapma ihtimaline karşı Sovyetler ile ilişkilerini bozmak istemiyordu. Sovyetlerle yapılması olası bir ittifak anlaşmasının ana hatlarını içeren dört maddelik bir taslak Teretieff'e verilmişti. Büyükelçiye verilen taslağa göre¹⁵⁷;

¹⁵⁷ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s.226-227.

- Herhangi bir Avrupa devleti tarafından Boğazlar 'da Karadeniz'de ya da ülke topraklarına karşı yapılacak bir saldırı durumunda tarafların iş birliği ve yardımını göstermeleri, (İlk iki madde birleştirilerek yazılmıştır)
- İlk iki madde gereğince uyulacak taahhütler Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa'ya karşı silahlı bir ihtilafa sürüklenmesine yol açacak bir durumda Türkiye'nin bunu uygulamak zorunda olmayacağı,
- Anlaşmanın 15 yıl için yapılması ve sonradan 5 yıl daha uzatılabilmesi öngörülmekteydi.

Almanlar herkes tarafından beklenen Polonya'ya karşı taarruzunu nihayet 1 Eylül 1939'da başlatmıştı. Mevsim koşulları Almanya'nın yeni savaş doktrini olan Blitzkrieg doktrinini uygulamaya çok müsaitti. Ruslarla anlaşılmalı Polonya ordusu doğudaki tehdit yüzünden bölünmüş durumdaydı. İngiltere ve Fransa daha önceki Alman eylemleriyle çoğu kez test edilmiş ve doğru zamanın geldiği düşünülmekteydi. Almanların Polonya'ya saldırısından iki gün sonra önce İngiltere, ardından Fransa Almanya'ya savaş ilan ettiler. İtalya'nın tarafsızlığını açıklaması¹⁵⁸ ise Ankara'yı İngiliz-Fransız deklarasyonuna karşı rahatlatmıştır. Hatırlanacağı üzere deklarasyon savaşın Akdeniz'e sıçraması üzerine kurulmuştur.

Polonya'da yaşanan gelişmeler karşısında Türkiye'de seferberlik ilan edilmemiş fakat Trakya'da bazı manevralar tertiplenmiş, Mareşal Fevzi Çakmak bizzat bu tatbikatların başında bulunmuştur.¹⁵⁹ Hükümet kanadında ise Sovyet politikası üzerinde dostane bir tavır vardı. Bunda yaklaştığı öngörülen dünya savaşına karşı Ruslarla imzalanması umut edilen saldırmazlık anlaşmanın da payı büyüktür. Başbakan Refik Saydam 11 Eylül 1939'da meclisin açılış konuşmasında savaşın dışında olduklarını ve ayrıca Sovyetler ile münasebetlerinin dostane olduğunu ve öyle de kalacağını söylemiştir.¹⁶⁰ Diplomatik girişimler kapsamında ise Sovyetler ile görüşmelere katılmak üzere Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu, yardımcısı Cevat Açıkalın ve daire

¹⁵⁸ Ulus Gazetesi, 2 Eylül 1939

¹⁵⁹ Aydemir, a.g.e., s.143.

¹⁶⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:5, Devre: 6, İctima: F, 11 Eylül 1939, s.3.

müdürlerinden Feridun Cemal Erkin ile birlikte 22 Eylül 1939'da İstanbul'dan yola çıkarak 25 Eylül'de Moskova'ya varmışlardır.¹⁶¹

İki dışişleri bakanı arasında görüşmeler 26 Eylül 1939'da Kremlin Sarayı'nda başladı fakat aylardır yardımlaşma anlaşması üzerinde süren fikir teatisine rağmen toplantını ana konusu olması gereken Türk-Sovyet anlaşması ile ilgili hiçbir konu müzakere edilmedi.¹⁶² İlk günkü görüşme esnasından yaşanan bir olay müzakerelerin seyrinin nasıl gideceği konusunda açık bir mesaj vermişti. Molotov görüşme sona erdiğinde Türk heyeti ayrılırken Saracoğlu'na bir kâğıt uzatmış ve kâğıdın ne hakkında olduğu sorulduğunda Montreux üzerinde yapılması istenen değişikliklerle olduğu ifade edilmişti. Saracoğlu kâğıdı okumak bir yana eline almayı bile reddetmiştir.¹⁶³

Müzakerelerle ilgili bir diğer sürpriz ise Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un Moskova'ya gelmesidir. Bu sırada Türk-Sovyet görüşmelerine ara verilir ve Ruslar zaman kazanmak adına Türk heyeti için gezi programı planlarlar.¹⁶⁴ Bu olumsuz gelişmeler Moskova'da bulunan dışişleri heyetinin moralini bir hayli bozmuş, Saracoğlu müzakerelerden bir netice alınamayacağını anlaşılmaması durumunda 1-2 gün içinde Türkiye'ye dönmelerinin uygun olacağını Ankara'ya bildirmiştir.¹⁶⁵ İnönü ise Türkiye'nin izlemekte olduğu politikadaki kararlılığını göstermek için sabırlı bir şekilde görüşmelerin yürütülmesi talimatını vermiştir.

Nihayet 1 Ekim günü müzakerelerin ikinci faslı başlamış bu kez toplantıya Stalin de katılmıştır. Cemal Erkin'in yorumuna göre Stalin toplantıyı gayet nazik ve kibar bir şekilde bizzat kendisi yönetmiş ve ilk toplantıda Montreux konusu bahse açıldığından sarsılan güveni yeniden tesis etmek istemiştir.¹⁶⁶ İkinci görüşmede Sovyetler 'in talepleri üç başlık altında toplanabilir;¹⁶⁷

¹⁶¹ Ulus Gazetesi, 22 Eylül 1939

¹⁶² Burçak, a.g.e., s.80.

¹⁶³ Cevat Açıkalın, "Cevat Açıkalın'ın Anıları: 2. Dünya Savaşının İlk Yılları (1939-1941)", Belleten, 56, ss. 985-1080.

¹⁶⁴ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.143.

¹⁶⁵ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s.230.

¹⁶⁶ Erkin, a.g.e., 141.

¹⁶⁷ Burçak, a.g.e., 84.

- Türk-İngiliz-Fransız Deklarasyonunda yapılması istenen bazı değişiklikler,
- İmzalanması planlanan Türk-Sovyet paktına Almanya'ya karşı taahhütte bulunmama rezervi konulması,
- Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nde yapılması istenen değişiklikler.

Yukarıda belirtilen başlıkların içeriklerini kısaca özetlemek Türkiye'nin müzakerelerdeki reaksiyonunu anlamak için gerekli olacaktır. Stalin, Türkiye'nin İngiltere-Fransa ile yapacağı anlaşmada Türkiye'nin Sovyetlere karşı bir harekete zorlanmayacağı maddesini yetersiz bulmuş ve bu devletlerin Sovyetlere karşı savaşa girmeleri halinde Türkiye'nin yardımda bulunmaya da zorlanamayacağı maddesini eklemek istemiştir. İmzalanması planlanan Türk-Sovyet anlaşmasında Türkiye'nin Almanya tarafından saldırıya uğraması durumunda Sovyetler, Türkiye'ye bir yardım taahhüdünde bulunmak istemiyordu ki bu durum Türkiye'nin imzalamak istediği anlaşmanın varlığını ortadan kaldırıyordu. Son olarak Stalin'in, Montreux Boğazlar rejiminde yapmak istediği değişiklikler - özellikle üçüncü devletlere ait savaş gemilerinin Türk-Sovyet istişaresi sonucunda Karadeniz'e girebilmeleri hususu, Türkiye'nin uluslararası bir anlaşmayla sahip olduğu egemenlik hakları üzerinde Sovyetleri de söz sahibi yapmaktaydı.

Saracoğlu, Boğazların bağlı olduğu rejim üzerinde yapılması istenen değişikliklere şiddetle karşı çıktı. Montreux Anlaşması başka devletlerin de imzasını taşıyordu ve iki devlet arasında yapılan görüşmelerle değiştirilemezdi. İkinci görüşmenin sonu artık gelmişti, Saracoğlu Stalin'e imzalanması planlanan paktın Sovyetlerin görüşmelerde öne sürdüğü tekliflerle bağlı olup olmadığını sordu ve birinin diğerine bağlı olduğu cevabını aldı.¹⁶⁸ Saracoğlu bunun üzerine Montreux üzerindeki isteklerin değişmeyeceği kesin ise Stalin'den heyetin Türkiye'ye dönmesinde yardımcı olmasını rica etti.¹⁶⁹ Müzakerelerin tıkanma noktasına geldiği anda Stalin meseleyi birbirine bağlı olmadan da

¹⁶⁸ Erkin, a.g.e., 143.

¹⁶⁹ Erkin, a.g.e., 143.

halledebileceklerini, Türk heyetine verilen teklif metninin zaten kötü hazırlandığını ve tadil edilip görüşmeye devam edebileceklerini söyledi.¹⁷⁰

Müzakerelerin ikinci faslı bu şekilde sona ererken Ankara, İnönü'nde onayıyla Stalin'in Türk-İngiliz-Fransız Deklarasyonunda yapılmasını istediği değişiklikleri kabul etmiştir.¹⁷¹ Bununla ilgili olarak İngiliz ve Fransız hükümetlerinin de doğal olarak onaylarını almak için çalışmalarına başlayacaklardır. Hükümet bu iki devlete Sovyetlerin tadil ettiği değişiklikleri onaylatmak için yoğun bir çaba sarfetmiş, İngiltere fazla zorluk çıkarmazken Fransa'yı ikna etmek epey zaman almıştır.¹⁷²

Müzakerelerin üçüncüsünde Türk heyeti masaya getirdiği Türk-İngiliz-Fransız anlaşmasında Sovyetler 'in tadilini istediği konuların çözümünden dolayı umutlu başlar. Sovyetler 'in Almanya'ya karşı taahhütte bulunmaya zorlanamayacağı maddesinde değişiklik yapamayacaklarının kesin bir şekilde ifade edilmesi üzerine Saracoğlu bunun müzakereleri çıkmaza sokacağını söyler. Boğazlar meselesi Molotov tarafından tekrar gündeme getirilir. Molotov bu kez konuyu Türkiye'nin Boğazlar üzerinde sahip olduğu hakları Sovyetlere karşı hangi şekilde ve niyetle kullanılacağı şeklinde açar. Saracoğlu, Türkiye'nin müttefiklik anlaşması imzalayacağı bir dostuna karşı elinde bulunduğu tüm hakları onun lehine kullanacağını, bundan şüphe edilmesinin ise Türkleri hiç tanımadıkları anlamına geldiğini söyler.¹⁷³

Buraya kadar Sovyetler 'in müzakerelerdeki niyeti Türkiye'yi oyalamak olabileceği gibi Türk hükümetinin kırmızı çizgileri olduğu çok net olan konular üzerinde isteklerde bulunarak Ankara'nın sınırlarını görmek de olabilir. Türkiye tüm bunlara rağmen Sovyetlerle bir anlaşma imzalamak niyetindeki kararlılığı son ana kadar gösterdiği çaba ile görülmektedir. Başbakan Refik Saydam da Saracoğlu'na çektiği telgrafta Sovyetlerin Alman rezervi ve Boğazlar konusu üzerindeki ısrarlarının bu devletle anlaşmayı ortadan kaldıracığını söyler.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s.232.

¹⁷¹ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s.234.

¹⁷² Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s.236.

¹⁷³ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s.241.

¹⁷⁴ Burçak, a.g.e., 98.

Taraflar arasında yapılan dördüncü ve son görüşme neredeyse tamamen Boğazlar meselesi üzerinde olmuştur.¹⁷⁵ Bir sonuca varılamayan bu son görüşmelerin neticesinde 17 Ekim günü Saracoğlu ve Türk heyeti Moskova'dan ayrılmışlardır.

d. 1939 İngiliz-Fransız-Türk Karşılıklı Yardım Antlaşması

Bir sonuca varmayan Moskova müzakereleri sonrasında taslağı önceden hazırlanmış olan İngiliz- Fransız- Türk Karşılıklı Yardım Antlaşması henüz dışişleri bakanı Saracoğlu Ankara'ya dönüş yolundayken Başbakan Refik Saydam ve büyükelçiler tarafından 19 Ekim 1939'da imzalandı.¹⁷⁶ Henüz dünya savaşına evrilmeden, savaş Avrupa topraklarında patlak verdiğiinde Türk politika yapıcılarının niyet ve maksatlarını göstermesi bakımından bu antlaşma çok önemlidir.¹⁷⁷

Antlaşmanın 1'inci maddesi, Türkiye'nin bir Avrupa devleti ile savaşa girmesi durumunda İngiltere ve Fransa'nın aktif olarak bu ülkeye her türlü yardımı sağlamalarını taahhüt ettiklerini belirttiği halde, 2'nci ve 4'üncü maddeler Türkiye'nin diğer iki devlete karşılıklılık ilkesi (reciprocity) gereğince yardım etmesini gerektirmiyordu. 2'nci madde Türkiye'nin yardım koşulunu diğer iki devletin karışacakları savaşın Akdeniz'e sürüklenmesine bağlarken, 4'üncü madde İngiltere ve Fransa'nın bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğraması durumunda Türkiye'nin anlayışlı (bienveillante, benevolent) bir tarafsızlık güdeceğini belirtiyordu. Ayrıca Türkiye tarafından antlaşmanın 2 numaralı protokolüne, antlaşmada yer alan yükümlülüklerin Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile silahlı uyuşmazlığa götürecek bir eyleme zorlayamayacağı ek maddesini koydurulmuştur.¹⁷⁸

Türkiye tarafından antlaşmaya koydurulan diğer bir önkoşul ise antlaşmaya ekli özel anlaşmanın (accord spècial) 6'ncı maddesidir. Buna göre Türkiye, antlaşmada yer alan ve üstlendiği tüm yükümlülük ve taahhütleri yine anlaşmaya ek, özel anlaşmanın 2'nci, 4'üncü ve 5'inci maddelerinde yer alan yükümlerinin

¹⁷⁵ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s.243.

¹⁷⁶ Tekeli, İlkın, a.g.e., s.145, Cumhuriyet Gazetesi, 19 Ekim 1939

¹⁷⁷ Antlaşmanın Türkçe tam metni için bkz: İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s. 608-617.

¹⁷⁸ İsmail Soysal, a.g.e., s.609-610.

hayata geçmesiyle (bunlar Türkiye'ye askeri açıdan güçlenmesi için verilecek krediler ile ilgili maddelerdir) ve Trakya hududunda (antlaşmada Avrupa'daki sınırları olarak ifade edilmiştir) olası bir saldırıya karşı ivedi ve etkin savunma yapabilmesinin sağlanması şartıyla yerine getirecektir.¹⁷⁹ Bu koşula dayalı taahhütler özellikle önemlidir çünkü savaş ilerledikçe değişen durumlar ve koşullarda Ankara kendisine bunlar sayesinde hareket alanı yaratabilmiş ve temel gaye olan tarafsız kalabilme politikasını sürdürebilmiştir. Fakat bu süreç pek uzun sürmemiştir. İngiliz ve Fransızların sağlayacağı maddi yardım koşullarına bağlı 6'ncı madde; 8 Ocak 1940 günü üç ülke arasında sağlanan 25 milyon sterlinlik silah kredisi, 15 milyon sterlinlik altın kredisi, İngiltere'den 2 milyon, Fransa'dan 1,5 milyon sterlinlik ilave takas kredisi ve Türkiye'den iki yıl boyunca krom alma taahhütü anlaşması sebebiyle geçersiz olacak ve Türkiye'nin savaşa girmesinin önündeki engel ortadan kalkacaktı. Gerçekten de 26 Ocak 1940'ta Bakanlar Kurulu çıkarttığı cumhurbaşkanı İsmet İnönü imzalı kararname (Ek-1) ile erteleyici 6'nci madde işlevsiz kalmıştır.¹⁸⁰

19 Ekim 1939'da imzalanan anlaşmanın kredi taahhütleri ve Türk ordusunun teçhiz edilmesi gibi Türkiye'nin savaş dışı kalmasının devamını sağlayacak maddeleri sadece 3 aydan biraz fazla bir süre Ankara'nın elinde bir koz olarak kalabilmiştir. 1940 yılında Almanya ve İtalya'nın artan agresifliği ile İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'yi fiilen savaşa sokmak istemeleri karşısında yine Türkiye'nin savaşa girmemek için elinde sadece anlaşmanın Sovyet rezervi konulu 2 numaralı protokolü kartı kalmıştır. Yukarıda bahsedilen 6'ncı maddenin geçersizliği durumu Türkiye'yi savaş olasılığına oldukça yaklaştırmış, öyle ki Genelkurmay Başkanı Mareşal Çakmak ve İngiliz ile Fransız generaller Almanların Balkanlardan yapacakları bir saldırı karşısında savunma planları hazırlamaya başlamışlardır.¹⁸¹

¹⁷⁹ İsmail Soysal, a.g.e., s. 616-617.

¹⁸⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Daire Başkanlığı, (1928-...) Türkiye-Fransa-İngiltere yardımlaşma anlaşmalarının hedef aldığı istikraz sözleşmeleri ile protokol ve mektupların tasdiki., 30-18-01-02 / 89-131-4. 26.01.1940.

¹⁸¹ William Hale, a.g.e. s.58.

e. Savaşın Yayılması ve Bakü Hadisesi

1940 senesi Almanların doruk noktasına çıkacağı sene olacaktır. Hitler'in 10 Mayıs 1940'ta başlayan Fransa saldırısı sonrası 9 Haziran'da Fransa hükümeti Paris'i terk etmeye karar vermiş ve ertesi günü İtalya Fransa'ya savaş ilan etmiştir. Savaş nihayet Balkanlara ve Akdeniz'e taşınmıştır. İngiliz ve Fransız büyükelçileri İtalya'nın savaş ilanının ertesi günü dışişleri genel sekreteri Numan Menemencioğlu'nu ziyaret etmişler ve ittifak antlaşmasının 2'nci maddesi uyarınca Türkiye'nin acilen İtalya ile ilişkileri kesip bu devlete savaş ilan etmesini, genel seferberlik ilanını, ayrıca hava ve deniz üslerini İngiltere ve Fransa'nın istifadelerine açmasını talep etmişlerdir.¹⁸² Bu teklif hükümet tarafından kabul görmemiş ve bunun temeli olarak da üçlü antlaşmanın 2 numaralı protokolü (Sovyet rezervi) ileri sürülmüş ve gayri muhariplik vaziyetini muhafaza etmiştir.¹⁸³ Böylece Türkiye son gelişmeler karşısında savaş dışı olduğunu resmi olarak ilan etmiştir. Bu karar siyasi bakış açısıyla tartışmaya müsait olmakla birlikte hukuken 19 Ekim 1939'da imzalanan antlaşmayla çelişmemektedir. İngiltere dışişleri bakanı Lord Halifax kabinede yaptığı değerlendirmede Türklerin tutumunu Fransa'nın Almanya karşısında çöküşü ve Sovyetler 'in tehdidi karşısında anlaşılabilir bulduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁴ Fransız dışişleri bakanı Massigli de daha sonra anılarında Türkiye'nin yardım sözünü kendilerine Paris'in Almanlara teslim edildiği günün ertesi günü hatırlatılmasının ilginçliğinden bahsetmiştir.¹⁸⁵

29 Ekim 1940'ta Türkiye'de Cumhuriyet'in 17'nci yılı büyük bir coşku ile kutlanırken, komşu Yunanistan'a Arnavutluk üzerinden İtalya tarafından taarruz başlamıştı. İtalya'nın bu hareketi ve eş zamanlı olarak Almanların da Romanya'ya girmesi gündeme yine Türkiye'nin 19 Ekim 1939 tarihli anlaşmadan doğan yükümlülüklerini getirecekti. Churchill'in Balkanlar'da oluşturmak istediği Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'dan oluşan savunma paktı hiçbir suretle hayata geçmemiş ve Fransa'nın etkisizleştirilmesiyle Türkiye artık anlaşmadan

¹⁸² Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, s.III, önsöz.

¹⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:12, Devre: 6, İçtima: 1, 26 Haziran 1940, s.163, Cumhuriyet Gazetesi, 27 Haziran 1940

¹⁸⁴ İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), s.10.

¹⁸⁵ Brock Milman, The Ill-Made Alliance: Anglo-Turkish Relations, 1939-1940, First Edition, McGill-Queen's University Press, 1998, s.370.

kaynaklı yükümlülüklerinden de hukuken olmasa da kurtulmuştu.¹⁸⁶ Böyle bir sonuca varmamızın sebebi hem 6'ncı maddenin feshini içeren bakanlar kurulu kararı, hem savaşın Akdeniz'e sıçramış olması hem de Sovyetler ve Türkiye'nin ortak çıkarları dolayısıyla dönem itibariyle birbirleri için tehdit oluşturmamalarıdır. Böylece artık Türkiye'nin anlaşmada yer alan rezerv maddeleri kullanma gerekçesi kalmamıştır. İtalya'nın Yunanistan'ı işgali de Türkiye'nin anlaşma gereği bu ülkeye yardımını gerekli kılmış, fakat 19 Ekim 1939 tarihli anlaşmanın taraflarından Fransa hali hazırda Alman işgaline uğrayan ve Alman kuklası bir yönetim ile idare edildiği için Türkiye'ye maddi ya da askeri bir yardımda bulunma şansı kalmamıştır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda pratik olarak aslında Üçlü Yardım Antlaşması anlamını kaybetmiştir.¹⁸⁷ Durumun gerçekliği aslında İngilizler tarafından da kavranmıştı. 1940 yılının ağustos ayında İngiliz kabinesinde yapılan toplantılarda bir yanda Türkiye'yi Yunanistan'a yardım etmesi konusunda fazla zorlamama görüşü gündeme getirilirken, Yunanistan'ın kaybedilmesi halinde Türkiye'nin yardım anlaşmasından doğan yükümlülüklerini yerine getirmesinden tamamen kurtulacağı da tartışılmaktaydı.¹⁸⁸

Tüm bu gelişmeler bir yana İsmet İnönü 1 Kasım 1940 tarihinde yaptığı meclis açılış konuşmasında İtalya'nın Yunanistan'ı işgaline ithafen Türk ordusunun sınırlarını korumak adına İtalya ile savaşmaya hazır olduğunu ima etmiştir.¹⁸⁹ Dönemin Ankara büyükelçiliğinde görevli müsteşarı Hans Kroll da anılarında Numan Menemencioğlu ile yaptığı bir görüşmede İtalyanların Meriç sınırına dayanmaları halinde bu devletle savaşa gireceklerini fakat Yunanlıların direnişinin buna mahal vermeyeceğini yazmıştır.¹⁹⁰ Menemencioğlu'nun bu değerlendirmesi İtalyanların, Yunanistan'da uğradıkları hezimetle hem kendisini haklı çıkarmış hem de İtalya'nın Almanların desteğini almadığı bir saldırıdan Türkiye'nin endişe duymamasına neden olmuştur.

¹⁸⁶ Hale, a.g.e., s.59.

¹⁸⁷ Gizli Belgeler Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi (1941-1943), İstanbul, May Yayınları, 1968. Almanlar birbirlerine yazdıkları rapor teatilerinde 19 Ekim 1939 tarihli anlaşmanın bir hükmünün kalmadığı konusunun Türk diplomatlara anlatılması gerektiği yer almaktadır.

¹⁸⁸ Deringil, a.g.e., s.125.

¹⁸⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:14, Devre: 6, İçtima: 2, 1 Kasım 1940

¹⁹⁰ Hans Kroll, Çev. Pulat Tacar, "Bir Diplomatın Türkiye Anıları (1936- 1943)" Belleten 75, 2011, ss.205-260.

Bu dönem yaşanan bir hadisede, Bakü petrol yataklarının müttefikler tarafından imha edilmek istenmesi kapsamında Türkiye'den hava sahasının kendilerine açılmasını istemeleri iddiasıyla vuku bulmuştur. Fransa'nın Ankara büyükelçisi Massigli Fransız dışişleri bakanı Reynaud'a, iddiaya göre Saracoğlu ile yaptığı bir görüşmede konu açıldığında Saracoğlu'nun itiraz etmediğini ve operasyonun Türkiye'nin haberi olmadan bir oldubittiyle gerçekleşebileceğini rapor etmiştir.¹⁹¹ Dışişleri bakanı Saracoğlu sonradan bunu inkar etmiştir.¹⁹² Zehra Önder'in İnönü ile yaptığı röportajda ise İnönü'nün böyle bir durumda işbirliğini kesin bir şekilde reddettiği ve Türkiye'nin hava sahasının kesinlikle kullanılmasına izin verilmeyeceği ifade edilmektedir.¹⁹³

f. Türk - Bulgar Ortak Demeci

Savaş esnasında yaşanan gerginliklere rağmen iki ülke birbirleriyle olan irtibatı kopartmamışlardır. Bulgarların, Balkan Paketi'na katılmamasının başlıca sebebi olan Dobruca meselesinin çözümü için Saracoğlu 1939 yılında bir dizi girişim başlatsa da bunlar başarısız olmuş fakat bunlar ülkelerin temaslarında devamlılık sağlamasında önemli rol oynamıştır.

Bulgaristan'da savaşı komşularından toprak kopartmak için bir fırsat olarak görme düşüncesi vardı fakat bu hareketin bir sonucu olarak Balkan paketi dolayısıyla Türkiye ile savaşa girme olasılığının bulunduğu da farkındaydı. Trakya sınırında hem Türkler hem de Bulgarlar tarafından yapılan askeri hazırlık iki ülkeyi istim üzerinde tutmaya yetiyordu. Bunun bir sonucu olarak önce iki ülke 13 Ocak 1940 tarihinde Türk ve Bulgar askerlerinin Trakya hududundan biraz geriye çekilmeleri konusunda anlaşmışlardır.¹⁹⁴ Mart 1941'de Almanların Bulgaristan'a girmesiyle ülkede Alman etkisi artmış ve Türk hükümetinin talepleriyle -ki Almanya da bunu desteklemiştir, Türk- Bulgar görüşmeleri başlamıştır.¹⁹⁵

Görüşmelerin sonucunda 17 Şubat 1941 tarihinde imzalanan Türk - Bulgar Ortak Deklarasyonu aslında iki ülke arasında 1925 ve 1927 yıllarında imzalanan

¹⁹¹ Deringil, a.g.e., s.100-102.

¹⁹² Hale, a.g.e., s.58.

¹⁹³ Önder, a.g.e., s.54.

¹⁹⁴ İsmail Soysal, a.g.e., s.639.

¹⁹⁵ Koçak, a.g.e., s.527.

anlaşmaların saldırıdan kaçınma, dostluk ve başka ülkelerle ile birbirlerine karşı anlaşma imzalamama gibi yükümlülüklerinin yeniden onaylanmasıydı.¹⁹⁶ İngilizler bu deklarasyona Bulgaristan'ın topraklarına yabancı asker sokmama güvencesi vermesi maddesi eklenmesi konusunda yoğun itiraz etmişlerdir. Bu itirazlara karşı Ankara, her zaman Türkiye'den çekincesi olan Bulgaristan'ın bu deklarasyon sayesinde Almanları topraklarına sokma olasılığının ortadan kalktığı şeklinde karşı tez üretiyordu.

g. Türk - Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı

1940 yılının sonları Türk - Alman ilişkilerinde duraklayan yakınlaşmanın tekrar canlanmasına tanıklık edecektir. Hitler'in 29 Ekim kutlamasına İnönü'nün teşekkürlerini ilettiği raporunda Franz von Papen, Saracoğlu'nun harbin gidişatına yönelik güncel değerlendirmelerine de yer vermiştir. Papen'in raporuna göre Saracoğlu, savaşta artık anlaşma olasılığının bulunmadığını ve kendilerine Suriye ya da Balkanlar'dan bir tehlike gelmediği sürece Türkiye'nin tarafsız kalmaya devam edeceğini belirtmiştir.¹⁹⁷ Almanlar şüphesiz Rusya'ya yapacakları saldırının bir parçası olarak Türkiye ile bir anlaşma yaparak taarruz istikametinin güney ilgi sahasını emniyete almak gayretinde idi. Bu sırada İngilizler de Türkiye'yi ısrarla savaşa sokma gayreti içerisindeydiler. Saracoğlu, yılın ilk aylarında kendisini ziyaret eden Hugessen ile İngilizlerin Türkiye'den talepleri ile ilgili bir dizi görüşme yapmıştır. Bunlar içerisinde İtalya'ya karşı savaş ilanından, İngilizlerin Türk topraklarında üs kurmak istemesine kadar bazı teklifler yer almıştır. Saracoğlu İngilizler'in farklı tekliflerine verilen ret yanıtlarının yarattığı memnuniyetsizliğin üzerine verilen ret cevaplarının hepsinin sonuç olarak Türkiye'yi savaşa sokmak istemelerine verilmiş bir yanıt olarak görülmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁹⁸

1941 yılında Alman diplomatların Türklerle yaptıkları görüşmelerin odağında bir anlaşmanın yapılacağı vardır. Türkiye ile olan ilişkilerini müttefikleri İtalya'dan ayırmaları gerektiğini söyleyen Alman müsteşar Hans Kroll anılarında, Berlin'e Türklerle bir saldırmazlık paktının önerildiğini, ilk

¹⁹⁶ Soysal, a.g.e., s.639.

¹⁹⁷ Koçak, a.g.e., s.513-514.

¹⁹⁸ Kamuran Gürün, Dış İlişkiler ve Türk Politikası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, s.20.

başta Reich'in buna sıcak bakmadığını hatta Türklere, Sovyetlere karşı bir ittifak önerildiği ve bunun kesin bir dille reddedildiğini yazmaktadır.¹⁹⁹ İtalya'nın Yunanistan'daki hezimetini o sırada Balkanları istila eden Almanların Türklerle anlaşmasını gerektiriyordu ve 12 Mayıs 1941'de von Papen, İsmet İnönü ile bir görüşme yaptı. Toplantıda İnönü, Almanlarla eski dostluk bağlarını yeniden kuracak bir anlaşmadan yana olduklarını ifade etmiştir.²⁰⁰

Berlin tarafından yapılacak anlaşma ile ilgili Türk tarafı ile görüşme yapmak üzere yetkilendirilen büyükelçi von Papen ve Şükrü Saracoğlu o dönem bir dizi toplantı yapmışlardır. Berlin'de von Papen'e gönderilen telgraflarda Türkleri Almanların onların egemenlik alanlarında gözü olmadığına ikna etmenin öncelikli amaç olduğu vurgulanmaktadır. Anlaşmanın içeriğinde Türk topraklarından gerekirse tedbil-i kıyafet ile Alman silah, araç ve cephane geçirilmesi yer almaktadır. Bunun ifasının bir bedeli olarak Almanya dışişleri bakanı Ribbentrop Lozan'da Türkiye lehine bazı değişiklikler teklif edebileceğini söylemiştir. Ama yine de yazışmalarda Ribbentrop tarafından Türkler' in isteklerine karşı tedbirli davranılması vurgulanmıştır.²⁰¹

18 Haziran 1941 tarihinde imzalanan üç maddelik Türk - Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile iki devlet doğrudan ya da dolaylı olarak birbirleri aleyhine her türlü hareketten kaçınacaklardı.²⁰² Antlaşmanın giriş kısmında yer alan "*bugün var olan (Uluslararası) yükümlülükleri saklı kalmak üzere*" ifadesi Ankara'nın başta İngiltere olmak üzere diğer devletlerle yaptığı anlaşmalara karşı tutarlılığını ve üçüncü taraflara güvenlik ikilemi yaşatmama gayretini göstermektedir.²⁰³

2. Numan Menemenciöglü Dönemi

Dışişleri bakanlığında oldukça tecrübeli bir isim olan Numan Menemenciöglü teşkilattaki kariyerine 1914 yılında Viyana Sefareti Kâtibi olarak başlamış, çeşitli ülkelerde kâtip ve elçi olarak görev almış, 1 Haziran 1929'de

¹⁹⁹ Kroll, a.g.e., s.233.

²⁰⁰ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.195, Gürün, a.g.e., s.25.

²⁰¹ İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri, (Çev. Muhammer Sencer, Der. Mehmet Ali Yalçın) Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi, May Yayınları, İstanbul, s.13-35.

²⁰² Cumhuriyet Gazetesi, 19 Haziran 1941.

²⁰³ İsmail Soysal, a.g.e., s.647.

Dışışleri Genel Sekreterliğine atanmış ve 1942-1944 yılları arasında Dışışleri Bakanı olarak savaşın hararetli dönemlerinde görev yapmıştır.²⁰⁴

Menemencioğlu bakan olarak görev almadan önce 1929 - 1942 yılları arasında yürüttüğü Genel Sekreterlik dönemi boyunca Cumhurbaşkanı İnönü'nün ve Dışışleri Bakanı Saracoğlu'nun kendisine olan güveni doğrultusunda meselelere olan derin bakış açısı, sağduyusu ve tecrübesiyle her zaman ön planda olan bir idarecilik sergilemiştir. 13 yıldan fazla bir süre boyunca bakanlığın etkili isimlerinden olmuş ve devletin izlediği aktif tarafsızlık politikasının sadık bir destekçisi olarak ülke tarihinin en uzun hariciye diplomatlığını yapan isimlerden birisi olmuştur.

10 Ağustos 1942'den 15 Haziran 1944 tarihine kadar Dışışleri Bakanı olan Menemencioğlu eğitimi gereği hukukçu bir bakış açısıyla Türkiye'nin diğer hükümetlerle yaptığı anlaşmalara ve uluslararası yükümlülöklere titizlikle uymuş ve görev yaptığı süre içerisinde ortaya çıkan her meselede ülke çıkarlarını her şeyin üzerinde tutmuştur.²⁰⁵ Numan Menemencioğlu'nun dışışleri bakanlığını devraldığı 1942 yılının yazı Almanların, Kırım yarımadasını işgal edip Stalingrad kuşatması için hazırlıklarına başladığı döneme denk gelmiştir.²⁰⁶ Almanların Rusya topraklarını işgali Ankara'yı Sovyet tehdidi açısından rahatlatırsa da savaşın gidişatı ve izlediği aktif tarafsızlık politikası açısından yeni siyasalar üretmesini zorunlu kılmıştır.

a. Almanya ile Silah Tedarik Anlaşması

İngiltere ve Fransa ile imzalanan yardım anlaşması ile bu ölkelerden silah tedarik eden Türkiye ilerleyen yıllarda Almanya ile de silah anlaşması yapmıştır. Hükümetin izlediği aktif tarafsızlık politikasının büyük bir başarısı olan bu diplomasi ile Ankara hem Almanya'nın Balkanlar ve Sovyetler üzerinden ilerleyişi karşısında kendisini garanti altına almış hem de Almanya'dan silah

²⁰⁴ https://www.mfa.gov.tr/sayin-numan-menemencioğlu_nun-ozgecmisi.tr.mfa

²⁰⁵ Yücel Güçlü, "Portrait of a Secretary -General of the Turkish Ministry of Foreign Affairs Numan Menemencioğlu", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 16 (2000), ss.837-856.

²⁰⁶ Lidell Hart, "2. Dünya Savaşı Tarihi, Cilt-1", (Çev. Kerim Bağrıaçık), Yapı Kredi Yayınları, s.257.

tedarik etmenin bu ülkenin çıkarları doğrultusunda olduğu konusunda Berlin'i ikna etmeyi başarmıştır.²⁰⁷

Henüz savaş başlamadan imzalanmış olan 25 Temmuz 1938 tarihli Türk-Alman Ticaret Anlaşması'ndan itibaren Almanlarla krom ticareti ve silah alım kredisi ağırlıklı konularla ilgili olarak yapılan görüşmelerde Menemencioğlu aktif rol oynamıştır. İki ülke arasında Alman-Sovyet ve Üçlü Yardım anlaşmaları nedeniyle zaman zaman kesintiye uğrayan ticari münasebetler 18 Haziran 1941'de imzalanan Türk-Alman Dostluk Anlaşması sonrası tekrar canlanmış ve 9 Ekim 1941'de Türk-Alman Ticaret Anlaşması ile dış ticarete uygulanması öngörülen hususlar belirlenmişti.

Almanya ile silah tedariği konusunda icra edilen görüşmeler genel olarak Papan - Menemencioğlu arasında olmuştur. İngiltere Dışişleri Ofisi'nin Türkiye masası sorumlusu George Clutton'ın raporlarına göre Menemencioğlu yaptığı bu görüşmelerde Ankara'nın tarafsızlığını sürdürme politikalarını ön planda tutarken Türkiye'nin çıkarlarına dair en fazla kazanç elde etme gayreti sarfetmiştir.²⁰⁸ Menemencioğlu, Almanlarla yapılan görüşmelerde Almanya'nın Sovyetlere karşı icra ettiği harekatta Türkiye'nin askeri birlik sayısını artırarak daha bağımsız bir tavır sergilemesi argümanını kullanmıştır.²⁰⁹ Tüm bu gayretler neticesinde 1942 yılının yazında silah alımlarında kullanılmak üzere ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bazı birliklerini Sovyet sınırına kaydırmak kaydıyla Türkiye'ye 100 milyon mark değerinde kredi açılmıştır.²¹⁰

b. Amerika Birleşik Devletleri Başkan Yardımcısının Türkiye Ziyareti

Japonların 7 Aralık 1941'de yaptıkları Pearl Harbor baskını neticesinde savaşa resmen dahil olan Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye'nin bulunduğu jeostratejik konum nedeniyle bu ülkeyi ilgi alanına almış ve daha fazla önem vermeye başlamıştır. Müttefiklerin Türkiye'yi savaşa sokma gayretlerinin yoğunlaştığı dönemde Ankara hükümetini yakından ilgilendiren konu ise Birleşik Devletleri'n gerekli gördüğü ülkelere verdiği silah yardımıydı. Kongre tarafından başkana verilen Ödünç Verme ve Kiralama kanunu kapsamındaki bu yetkiye göre

²⁰⁷ Deringil, a.g.e., s.170.

²⁰⁸ Great Britain National Foreign Office Archive, 371 / R series 953/486-44.

²⁰⁹ Deringil, a.g.e., s.171.

²¹⁰ Koçak, a.g.e., s.639.

Amerika Birleşik Devletleri başkanı savunulması Birleşik Devletleri'nin milli çıkarlarına uygun olan devletlere yiyecek de dahil olmak üzere silah ve çeşitli malzeme yardımı yapılmasına karar verebilecekti.²¹¹ Konuyla ilgili olarak 14 Şubat 1941'de Başbakan Refik Saydam'a gönderilen mesajda Roosevelt Almanların saldırılarına direnen devletlere bu yardımın gönderileceğini bildirmişti.²¹² O dönem nispeten Monroe doktrinini uygulamaya devam eden Birleşik Devletler savaş ile ilgili tasarruflarını İngiltere'ye yaptığı yardımlar üzerinden sürdürüyordu. Nihayet İngiltere, Türkiye'ye yapılmasını istediği silah yardımına Birleşik Devletler'den olumlu yanıt almış ve yapılacak yardım 1941 yılının mart ayında başlamıştır.²¹³ Türk-Alman saldırmazlık anlaşması yapılan yardımların kesintiye uğramasına sebep olmuş ve İngilizler'in yapılan yardımları 1939 Yardımlaşma Anlaşması'na ithaf ederek uygulamasından kaynaklı sorunlar zaman zaman ihtilafa yol açmıştır.²¹⁴

Yaşanan tüm bu gelişmelerin ardından 8 Eylül 1942'de Amerika Birleşik Devletleri başkan yardımcısı Wendell Willkie Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Ankara'da ilk ziyaretini Numan Menemencioğlu ile gerçekleştiren Willkie en önemli temaslarını yine bu ziyaret esnasında yapmıştır. Gerçekleşen ziyarette başkan yardımcısı onuruna bir akşam ziyafeti tertip edilmiş ve bununla Amerika Birleşik Devletleri'ne verilen önem gösterilmiştir.²¹⁵ Willkie Türkiye'den ayrılırken yaptığı açıklamada Türkiye'nin savaş boyunca gösterdiği kararlı tarafsızlığa övgüde bulunmuş ve bunu devam ettireceğinden şüphe duymadığını söylemiştir.²¹⁶

Numan Menemencioğlu'nun Willkie ile görüşmelerinin içeriği ne yazık ki Türk Dışişleri arşivlerinde yer almamaktadır fakat Hans Kroll'un Alman Dışişleri'ne çektiği telgraftan görüşmelerde Türk tarafının savaş malzemesi ve silah temini konusunu gündeme getirdiği anlaşılmaktadır.²¹⁷

²¹¹ Kissinger, a.g.e., s.424.

²¹² İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), s.75.

²¹³ Foreign Relations Of The United States Diplomatic Papers, 1941, The British Commonwealth; The Near East And Africa, Volume III. s.838.

²¹⁴ Nuri Karakaş, "Amerikan "Ödünç Verme ve Kiralama" Yardımlarında Türkiye", Tarih İncelemeleri Dergisi 24 (2009): ss. 21-52.

²¹⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 9 Eylül 1942.

²¹⁶ Cumhuriyet Gazetesi, 12 Eylül 1942.

²¹⁷ Gizli Belgeler Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi, s.107-109.

c. Yenice (Adana) Görüşmeleri

Almanya'nın Barbarossa Harekatı'na kadar Ankara'nın izlediği siyasette her ne kadar Alman devlet adamlarından gelen sözlü taahhütlere rağmen her zaman Almanya tarafından saldırıya uğrama endişesinin baskısı olmuştur. Fakat 1942 yılının sonlarında harekâtın Stalingrad'daki safhasında Sovyetler 'in gösterdiği direnç karşısında harekâtın Almanya aleyhine dönmeye başlaması Türkiye'yi yeniden kuzeydeki tehdide karşı önlem almaya zorlamıştır.²¹⁸

Mihver devletlerinin kesin sonuçlu harekâtlarla mağlup edilene kadar savaşın devam etmesi yönünde alınan karardan dolayı kayıtsız şartsız teslim konferansı olarak nitelendirilen²¹⁹ Casablanca Konferansı'nda buluşan Amerika Birleşik Devletleri başkanı Roosevelt ve İngiltere başbakanı Churchill'in gündem maddelerinden birisi de Türkiye'nin savaşa dahil olma konusudur. 24 Ocak 1943'de icra edilen konferansı tertipleyen Churchill'in görüşmeyi üçlü zirve olarak planladığı fakat Stalin'in Sovyet ordusunun yürüttüğü harekâtı gerekçe göstererek katılmaması bir bakıma Churchill'in işine gelmiş, böylece Stalin ile görüşmeden önce Amerikan - İngiliz stratejisini belirleme fırsatı doğmuştur.²²⁰ Churchill aslında savaş sonrası durumu da şimdiden planlamaktaydı ve Türkiye'yi bir şekilde savaşa dahil ederek savaş sonrasında Sovyetleri engellemek niyetindeydi.²²¹ Casablanca Konferansı'nda Churchill'in On iki Adalar ve Balkan planları ile Türkiye'yi savaşa sokma girişimleri Roosevelt tarafından onaylanmamış, fakat savaş malzemesi yardımı ve harekât planları gibi askeri konular ile ilgili İngiltere'nin Ankara ile görüşmelere devam etmesi kabul görmüştür.²²² Hem Churchill hem de Roosevelt, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye bir görüşme yapılması hususunda mektup yazmışlar ve bu görüşme isteğinden Stalin'i de bilgilendirmişlerdir.²²³

²¹⁸ Oran, a.g.e., s.450

²¹⁹ Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-1994), 4.Baskı, Filiz Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 617

²²⁰ Edward Weisband, İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası- II, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2000, s.9

²²¹ Önder, a.g.e., s.223

²²² Osman Yalçın, "İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S 47, 2011, ss. 701- 731.

²²³ Tuğrul Otaç, "İkinci Dünya Savaşında Müttefik Konferansları ve Türkiye İçin Önemi", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi 1, (Ocak 2019), ss.97-126.

Tüm bu gelişmeleri müteakiben İngiltere Başbakanı Winston Churchill ve heyeti 30 Ocak 1943'te Türk heyeti ile görüşmek üzere Mersin'in Tarsus ilçesine bağlı Yenice köyüne gelmiştir. Görüşmelere Türk heyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Başkanlığında Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Genelkurmay başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve diğer ilgili bürokratlar ile iştirak etmişti.²²⁴ Görüşme çok gizli bir şekilde gerçekleşmiş öyle ki görüşmenin yapılmasından 3 gün sonra basında yer almıştır. Numan Menemencioğlu, Churchill'i havaalanında karşılamak için hazır bulunmuş ve İngiltere Başbakanı Türkiye'den talepte bulunmak için değil askeri durumunu incelemek için geldiğini ifade etmiştir.²²⁵

Cumhurbaşkanı İnönü'nün talebi üzerine görüşme iki kısımda icra edilecek, ilk kısımda Türkiye'nin savaşa girme ihtimaline yol açacak hususlar görüşülecek, ikinci kısımda ise Türkiye'nin askeri ihtiyaçları ele alınacaktı.²²⁶ İngiliz heyetinin görüşmelerde odak noktası İtalya'ya karşı açılacak cephe ve Almanları Balkanlar'dan temelli olarak çıkarma üzerine idi ve Churchill tüm bunların tahakkuku için Türkiye'nin savaşa dahil olması gerektiğini ısrarla dile getiriyordu.²²⁷

Türk heyeti ise özellikle iki husus üzerinde durmuştur. Bunlardan ilki Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne güvenmemesinden kaynaklı endişeleriydi. Ankara'ya göre savaş Almanların aleyhine ilerliyordu ve savaş sonrasında Sovyetler muhakkak Avrupa'da revizyonist bir politika izleyecekti.²²⁸ Diğer bir konu ise askeri teçhizat meselesiydi. Aslında bir bakıma Türk ordusunun askeri bir değerlendirmesi için Türkiye'de bulunan Churchill de piyade açısından kuvvetli olan ordunun, modern teçhizat konusunda çok eksik olduğunu fark etmişti.²²⁹

Adana görüşmeleri İngiltere başbakanının Ankara'nın niyet, maksat ve endişelerini en yetkili ağızdan dinlemesi ve uygulanan aktif tarafsızlık

²²⁴ Evren Küçük, Savaşta Diplomasi Adana-Yenice Gizli Görüşmeleri, 1.Baskı, Hiperlink Yayıncılık, İstanbul, 2019, s.62.

²²⁵ Feridun Cemal Erkin, Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar, 2. Baskı, TTK Yayınları, 1987, s. 137.

²²⁶ Küçük, a.g.e., s.61.

²²⁷ Aydemir, a.g.e., s.259.

²²⁸ Aydemir, a.g.e., s.259.

²²⁹ Ali İhsan Gencer ve Sabahattin Özel, Türk İnkılap Tarihi, Der Yayıncılık., İstanbul, 1999, s. 294.

politikasının dayandığı temelleri anlaması açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Türkiye'nin tarafsız kalma ihtiyacını artık daha fazla benimseyen Churchill askeri yardım hususlarında ise Türkiye'ye uçak filosu, tanksavar, uçaksavar ve bazı lojistik malzemelerinin temini için garantiler vermiştir.²³⁰ Adana Görüşmelerinin ardından Avam Kamarası'nda yaptığı açıklamada Churchill, İngiltere'nin niyetinin Türkiye'yi, dolayısıyla Birleşmiş Milletleri zora sokmak olmadığını açıklamıştır.²³¹

Sovyetler Birliği'nin Almanlar karşısında ilerleyişi devam ettikçe Türkiye'ye karşı tavırları da değişiyordu. Ankara, Sovyetler 'in kendileri için nedenli büyük bir tehdit olduğunu konusunda Churchill'i ikna edememiş, Churchill de Türk heyetini müttefiklerden yana ivedi bir aksiyon almaya zorlayamamıştı. Adana Görüşmelerinden hemen sonra Menemencioğlu ilişkileri canlandırmak adına Ankara'nın Sovyetler Birliği büyükelçisine teklifte bulunmuş, Moskova'da bulunan büyükelçi Cevat Açıkalın'a da Molotov'u aynı konuda ikna edebilmesi için talimat göndermiştir.²³² Türkiye'nin bu girişimlerine karşı savaşta zafer üzerine zafer kazanan Sovyetler 'in verdiği cevabı tahmin etmek çok da zor değildir.

d. Kahire Görüşmeleri ve Türkiye'nin Savaşa Girme Sorunu

Müttefiklerin savaşın seyri doğrultusunda yaptıkları konferanslarda Türkiye'nin savaşa girmesi konusu gündem maddelerinden biri olmaya devam etmiştir. Görüşmelerde Rusya, Türkiye'nin savaşa girmesindeki ısrarlarını artırarak sürdürmüş, İngiltere ise konuyla ilgili Türkiye'yi ikna edecek olan taraf haline gelmiştir. 19 Ekim 1943'te müttefik devletler dışişleri bakanı seviyesinde Moskova'da bir araya gelmişler ve bu görüşmelerde Sovyet temsilci Molotov, Türkiye'nin savaşa girmesiyle ilgili isteklerini özel bir anlaşmaya dökmeye varacak kadar ısrarcı davranmış ve bunun savaşın bir an önce bitmesiyle ilgili olduğunu vurgulamıştır.²³³ Bu husus, Moskova Konferansı'nın tarihi göz önünde bulundurulduğunda üzerinde hayli düşünülmesi gereken bir konudur. Ruslar 1943

²³⁰ Yalçın, a.g.m., s.711.

²³¹ Ulus Gazetesi, 12 Şubat 1943.

²³² Weisband, a.g.e., s.192

²³³ Oran, a.g.e., s.456.

yazının sonlarında Almanlara karşı taarruzlara başlamışlar²³⁴ ve İtalya'daki durum ise neredeyse müttefiklerin lehine dönmüş durumda idi. Menemencioğlu, 5-6 Kasım 1943'te İngiltere Dışişleri Bakanı Eden ile Kahire'de yapacağı görüşmelerde bu gerçekliği gündeme getirecektir.

Yukarıda müttefik devletler dışişleri bakanlarının Moskova'da Türkiye'nin savaşa girmesine yönelik bir anlaşmaya varıldığı belirtilmişti.²³⁵ Kahire'de bu konu gündeme getirildiğinde Menemencioğlu Sovyetler 'in Balkanlar'daki yayılmacı politikasına değinmiş ve Eden'e Polonya hakkındaki düşüncelerini sorunca İngiliz bürokratı sınırlendirmiştir. Menemencioğlu Eden'e Polonya'nın, Ankara için bir gösterge konumunda olduğunu söylemiştir.²³⁶ Menemencioğlu, Kahire'de Moskova'nın ağzıyla konuşan Eden'e karşı nazik bir dille Ankara'nın Sovyetlere asla güvenmediğini anlatmaya çalışmıştır. Sovyetler 'in Türkiye'yi ısrarla savaşa sokma girişiminin arkasında Türkiye'yi zayıflatma politikasının yatmasının olduğunun da düşünülebileceğini Eden'e ifade eden Menemencioğlu, harpten sonra güçlü ve yıpranmamış bir Türkiye'nin barışın tesisinde daha etkili olacağını öne sürmüştür.²³⁷

Eden'in Menemencioğlu'nu Kahire'ye davet etmesinin asıl nedeni Moskova'da müttefiklerin aldığı kararların uygulanmasını sağlamaktı fakat bu kararların yerine getirilmesinde Ankara hükümeti hem istekli hem de hazır değildi. Moskova'da alınan kararlar doğrultusunda İngiliz bakan 10 adet uçak filosunun Türkiye'ye konuşlanmasını ve müteakiben azami 1 ay sonra Ankara'nın savaşa dahil olmasını istiyordu.²³⁸ Fakat Menemencioğlu, savaş hazırlığı kapsamında planlanmış lojistik faaliyetlerin tamamlanmadığını ve ayrıca kamuoyunun savaş için hazır olmadığını öne sürerek bir bakıma Eden'e Adana

²³⁴ Hart, a.g.e., s.657.

²³⁵ "1. Türkiye'nin ve diğer barışsever devletlerin ilgilendiği Hitler Almanya'sının bozguna uğratılmasını çabuklaştırmada birleşmiş milletlere katılabilmesi için iki dışişleri bakanı Türkiye'nin 1943 sonundan önce birleşmiş milletler yanında savaşa girmesini çok arzuya şayan bulmaktadırlar. "2. İki dışişleri bakanı İngiltere ve Sovyet Hükümeti adına 1 943 sonundan önce birleşmiş milletler safında savaşa girmesi için aralarında kararlaştırılacak en erken bir tarihte Türkiye' den talepte bulunulmasında anlaşmışlardır. "3. Türkiye'den üsler ve iki memleket [Türkiye ve İngiltere] arasında kararlaştırılacak savaş kolaylıklarının Müttefik kuvvetlere tahsisi yolunda birleşmiş milletlere mümkün olan bütün yardımı yapması için derhal talepte bulunulmasında da anlaşmaya varılmıştır." (FRUS, 1943, Cilt 1, s. 697'den aktaran Oran, a.g.e., s.456)

²³⁶ Tekin Yuluğ Kurat, "Kahire Konferansı Tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri". BELLETEN, 47 (185), 1983, s.313.

²³⁷ İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), s.155.

²³⁸ Kurat, a.g.m., s.314.

görüşmelerinde Churchill'in Türkiye'nin hazır olmadıkça savaşa girmesi için ısrar edilmeyeceği sözü hatırlatmıştır.²³⁹ İngilizler toplantıda Batı Anadolu'da bazı uçak üslerinin kullanılması karşısında Almanların saldırıya geçmeyecekleri konusunda Türk heyetini telkin etmeye çalışsalar da Menemencioğlu bunun Türkiye'nin direk savaşa girmesi anlamına geldiğini söylemiştir.²⁴⁰ İngiliz heyeti Türkiye'nin savaşa girmesinin müttefikler için faydalarını²⁴¹ sıraladıktan sonra sözü alan Menemencioğlu Adana'da kararlaştırılan yardım meselesine atıfta bulunarak konunun artık bir yılan hikayesine döndüğünü ve Türkiye'nin savaşa girmesiyle mevcut durumun müttefikler lehine ciddi bir şekilde değişmeyeceğini savunmuştur.²⁴² Ayrıca bu ısrarın altında bir Sovyet tazyikinin olduğu kuşkusu Türk heyetinin savaşa girme hususuna salt taktiksel bir mesele olarak yaklaşmasını engelleyen en önemli parametreydi.

Numan Menemencioğlu görüşmelerin ardından Kahire'den ayrılmadan önce Eden ile özel bir görüşme yapmıştır. Menemencioğlu'nun anılarında yazdığı konuşma adeta yıllara sari olarak neden müttefiklerin Türkiye'yi savaşa sokma taleplerinin Ankara tarafından reddedildiğinin sebep ve sonuçlarıyla birlikte bir özetidir.²⁴³ Menemencioğlu toplantıdaki İngilizlere üsler verilmesi ve savaşa

²³⁹ Kurat, a.g.m., s.314.

²⁴⁰ İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), s.156.

²⁴¹ 1. Bulgarların Balkanlardaki tümenlerini çekmek zorunda kalması, Almanların da bunların yerini doldurmak için doğu cephesinden kuvvet getirmeleri buraları partizanlara karşı tutmakta büyük güçlüklerle karşılaşmaları. "Türk ordusunun silâh kullanmasına bile lüzum yoktur, tehdit kâfidir." 2. Romanya petrollerinin kolay bombalanmasının imkân dahiline girmesi. 3. Almanya'nın Türkiye'den krom almasına son verilmesi 4. Manevi etkiler: Almanya ve peyklerinin "désintégrés" oluşunun hızlanması. (İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), s.155'ten alıntılanmıştır.

²⁴² İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), s.158

²⁴³ "Siz üç kez yanlış yönlendirmede buldunuz. Eğer bu önerilerden herhangi birini kabul etmiş olsaydık, büyük zararlara uğrardınız. 1940'ta İtalya'nın savaş ilan ettiği zaman, bize savaşa girmemizi söylediniz. Eğer kabul etmiş olsaydık, sonuç ne olurdu? 1941'de Yugoslavya için aynı şeyi önerdiniz. Ancak Hugessen, savaşa girmemizi değil, Yugoslavya Hükümeti'ni direnişe zorlamak için bir blöf yapmamızı tavsiye ettiğimizi söyledi. Ben gülümsemeye başladım. 1941'de Almanya'nın en güçlü olduğu dönemde blöf yapma teklifi, savaşa giriş teklifinden daha ilginç. Delilimi güçlendirdiniz, teşekkür ederim dedim. Her ikisi de gülümsemeye başladılar. Sonunda, Almanları Ruslardan önce bize saldırmaya zorlamamızı istediniz. Türkiye'yi bu şekilde kullanmak size büyük maliyetlere mal olurdu. Ancak sıkışan bir komutanın kuvvetleri sağa sola dağıtarak durumu düzeltmeye çalıştığı bu tür hamleler, o zaman için sizin zor durumunuzda belki de kabul edilemez hatalar olabilirdi. Bugün ise güçlü ve üstün bir konumda olmanıza rağmen aynı hatayı yapıyorsunuz. Öneriniz Türkiye'yi harcamak. Hem de sadece Rusları memnun etmek için gereksiz ve faydasız bir harcama. Ordumuzun saldırmaya yeteneği olmadığı ve bunun nedeni olarak Adana savunmalarının yapılmadığı açıkken, Almanları üzerimize çekmek mantıklı bir hedef değil, sadece bize doğrudan saldırmak için olabilir. Çatalca hattımız dayanamaz ve Almanlar İstanbul'u, Boğazları ve iç bölgeleri ele geçirirlerse, bundan size ne fayda sağlanabilir ki? Zaferi bekleyecek miyiz? Ruslar Almanları yenip İstanbul'u kurtarsın diye mi umutlanacağız? O zaman Ruslar İstanbul'u benim için mi kurtaracak? Alman hava

girme konularını hükümeti ile paylaşacağını söyleyerek toplantıdan ayrılmış ve 17 Kasım 1943'de Ankara'nın toplantıda görüşülen konularla ilgili politikasını içeren sözlü bildiri İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'ne verilmiştir. Sözlü bildiri Menemencioğlu'nun Kahire'de Eden'e iletildiği savaşa girmeme ve üs vermeye yanaşmama nedenlerinden farklı değildir.

28 Kasım - 1 Aralık 1943 tarihleri arasında Tahran'da toplanan Roosevelt, Churchill ve Stalin'in aldıkları karar doğrultusunda ikinci cephe açılacak ve Türkiye savaşa 15 Şubat 1944'te katılacaktı.²⁴⁴ İnönü hem kararların tebliği hem de alınan kararlar ile ilgili görüşmek için Kahire'ye davet edilmişti. İngilizler aslında İnönü'nün savaşa girmeye meyilli olduğu fakat bakanlar, meclis ve kamuoyu tarafından frenlendiğini düşünmekteydiler.²⁴⁵ Eşit devletler arasında gerçekleşecek olan bir görüşme olacağı taahhüdü ile 5 Aralık 1943'te başlayan Kahire Konferansı Türkiye üzerinde savaşa katılma baskılarının zirve yaptığı bir görüşme olmuştur. Roosevelt, Türkiye'nin askeri bakımdan tam hazır olmadan savaşa girmek istememe görüşlerini haklı bulmuş ve İnönü başkanlar arasındaki bu görüş ayrılığından ustaca yararlanmıştı. İnönü müttefiklerin Türkiye'de üs ve radar kurma teşebbüslerine karşı nispeten eğimli davranmış fakat Trakya'da çamur mevsiminin henüz başlamamasından (çamurun askeri savunma niteliği) bazı taktiksel araç ve gereç eksiklerine kadar varan bazı mazeretler sunmuştu. Menemencioğlu ise görüşmelerin başından sonuna kadar taviz vermeyen bir pozisyon takınmıştır.²⁴⁶ Buradaki iyi polis-kötü polis rolünün İnönü liderliğindeki Türk heyetinin planlı olarak uyguladığı bir diplomasi taktiği olarak yorumlayabiliriz. Konferansın sonunda Roosevelt ve İnönü özel bir görüşme de

saldırılarıyla tüm yaşam felç olduğunda, size bir gün yardımcı olabilecek bir müttefiki en ağır yük haline getirmiş olmaz mısınız? Tüm bunlar ortadayken savaşa girmezseniz, size malzeme sağlamak zor, hatta imkânsız olur. Sizin malzeme vermediğiniz bir durumda, savaş yeteneğimiz oluşamaz ve sonuç olarak savaşa giremeyiz. Savaşa girmediğiniz sürece de siz malzeme vermezsiniz. Ne mantıklı bir hareket, değil mi?" (Kitaptaki hali günümüz Türkçesiyle basitleştirilmiştir.) Bkz: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), s.159

²⁴⁴ Tuncer, a.g.e., s.138.

²⁴⁵ Tuncer, a.g.e., s.140.

²⁴⁶ Weisband, a.g.e., s.82-94 (Kahire'deki devlet başkanları görüşmelerinin anlatıldığı bölümde Numan Menemencioğlu'nun fırsat buldukça yaptığı itirazlar yer almaktadır. Ayrıca Tuncer, a.g.e., s.141 "Kahire Konferansı'nda, Churchill ile Roosevelt, İnönü'ye Balkan cephesi projesini açıklamışlardır. Bu proje çerçevesinde, Yunanistan'a bir çıkartma yapılacak; ancak, bu arada Müttefikler, Türkiye'deki havaalanlarında üslenenler ve ülkede radar şebekesini kuracaklardı. İnönü, bu öneriyi uygun karşılamak eğilimindeydi. Ancak, Dışişleri Bakanı Menemencioğlu aynı görüşte değildi. Bu nedenle, konuya ilişkin olarak, Başbakan Saraçoğlu ile Mareşal Fevzi Çakmak'ın da görüşlerine başvurulmuştu."

yapmışlar ve Birleşik Devletler Başkanı Türkiye'nin endişelerine sempatiyle baktığını İnönü'ye de bildirmiştir.

Nihayetinde Türkiye, Kahire'deki görüşmeden aslında beklemediği bir şekilde elini rahatlatarak dönmüştür. İnönü savaşa katılma tarihi vermekten kaçınmış ve bir bakıma konferansın sonucu müttefik devletler için Ankara'ya süre tanımak olmuştur. Kahire dönüşü basın mensuplarına yaptığı açıklamada Menemencioğlu Müttefik devletlerle olan ilişkilerinin değişmediğini ayrıca İngiltere olan ittifakın kuvvetlenmesinin Türkiye'nin dış siyasetinde bir değişkenlik yaratmayacağını vurgulamıştır.²⁴⁷ Bakanlar kurulunda görüşülen İngiltere'nin planı doğrultusundaki müttefik devletlerin isteklerinin aynen kabul edilmesinin mümkün olmayacağı kararı İngiltere büyükelçiliğine iletilmiştir.²⁴⁸ Gönderilen notada Türkiye'nin karadan ve havadan bir taarruza kalması durumunda bunu bertaraf edemeyeceği, Türk ordusunun ihtiyaç duyduğu askeri yardım listesi üzerinde en kısa zamanda görüşmelere başlanmasının uygun olacağı ve yardım hususu üzerinde anlaşıldığı takdirde siyasi görüşmelere başlanacağı bildiriliyordu.²⁴⁹

Türkiye savaşa girme koşulu olarak İngiltere'den 500 adet Sherman tankı, 300 adet savaş uçağı ile en az 180.000 ton askeri araç ve malzemenin teminini istiyordu.²⁵⁰ İngilizler Ankara'nın bu isteklerini fazla bulmuşlar, yaşanan anlaşmazlıklar sonucunda yapılacak yardımları istişare etmek üzere Türkiye'ye gelen heyet ülkeden ayrılmış ve nihayetinde İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri sırasıyla 2 Mart ve 1 Nisan 1944'te Kiralama ve Ödünç Verme yardımlarını kesmişlerdir.²⁵¹

e. Menemencioğlu - Papen Görüşmeleri

Ankara bir yandan Türkiye'nin savaşa girme konusunda müttefiklerle devlet başkanı seviyesine kadar varan görüşmelerde bulunurken Menemencioğlu da Alman tarafını konuyla ilgili telkin etmeye çalışıyordu. Aslında Almanlar Türkiye'nin endişelerini müttefiklerden daha iyi kavramışlar, Balkanlar'da olası

²⁴⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 12 Aralık 1943.

²⁴⁸ Oran, a.g.e., s.464.

²⁴⁹ İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), s.205.

²⁵⁰ Weisband, a.g.e., s.220.

²⁵¹ Tuncer, a.g.e., s.149.

bir Sovyet yayılmasının karşısında Alman ordusunun bir kalkan görevi gördüğünü Saraçoğlu'na bildirmişlerdir. Fakat bir yandan da müttefiklerin savaşa girme ve üs taleplerinin Türkiye tarafından kabulü halinde Almanya'nın buna göz yummayacağı tehdidinde bulunuyorlardı.²⁵² Menemencioğlu, Papen'e Kahire görüşmeleri ile ilgili bilgilendirmede bulunmuş, müttefiklerin isteklerinin kabul edilmediğini aktarmıştır. Papen de Kahire görüşmeleri hakkında yazdığı raporunda İnönü'nün müttefikler karşısında tarafsız kalmak için gösterdiği gayretten bahsetmiştir.²⁵³ 18 Aralık'ta tekrar görüşen Papen ve Menemencioğlu, Türkiye üzerinde artan müttefik baskılarından konuşmuşlardır. Papen' in görüşme ile ilgili yazdığı raporda Menemencioğlu'na göre İngilizler 'den talep edilen askeri yardımların karşılanma olanaksızlığı zaten savaşa girme konusunda üstü kapalı bir ret cevabı idi.²⁵⁴ Aynı gün Hugessen askeri yardım hususunu görüşmek üzere İngiltere'den bir heyetin Türkiye'ye gelmek istediğini bildirmiş fakat Menemencioğlu Kahire dönüşü Almanya'yı kuşkulandırmamak adına bu teklifi geri çevirmiştir.

f. Türk - İngiliz İlişkilerinin Bozulması

Menemencioğlu özellikle 1943 yılının sonlarında her iki tarafın da artan baskılarına karşı yoğun bir diplomasi mesaisi yapmıştır. Özellikle Papen ile yaptığı görüşmelerde Almanları tarafsızlıkla ilgili ikna etmeye çalışan tecrübeli bürokrat, müttefik devletler ile ilişkilerini de azami seviyede canlı tutmaya çalışıyordu. 6 Ocak 1944'te müttefik devletler büyükelçileri ve önde gelenlerine tertip edilen yemek bu diplomasinin resmi bir örneğidir.²⁵⁵

1944 yılının başlarında Kızıl Ordu'nun Polonya hududuna kadar gelmesi ve Müttefiklerin İtalya'ya yaptığı çıkarmanın kuzeye doğru başarıyla devam etmesiyle savaş artık tamamen Almanya'nın aleyhine doğru seyretmekteydi. Üstelik müttefiklerin icra ettikleri stratejik hava bombardımanlarıyla Berlin gibi Alman şehirleri de harabe haline gelmişti.²⁵⁶ Müttefiklerin savaşı kazanmasının ve Almanya için askeri anlamda sonun artık çok yakın olmasına rağmen hem

²⁵² Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Cilt 2, İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 1996, s. 206.

²⁵³ Koçak, a.g.e., s.206.

²⁵⁴ Koçak, a.g.e., s.207.

²⁵⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 7 Ocak 1944.

²⁵⁶ Cumhuriyet Gazetesi, 1 Şubat 1944.

Menemencioğlu ve Hugessen hem de Türkiye’de bulunan İngiliz askeri heyeti ile Türk yetkililer arasında ciddi anlaşmazlıklar vardı. Bunlardan ilki Türkiye’nin yapılacak olan askeri malzeme sevkiyatını yetersiz bulmasıydı. Menemencioğlu’na göre Türkiye topraklarında İngilizlere verilecek üsler doğrudan Almanya’nın saldırma ihtimalini doğuracağından yeterli askeri imkân ve kabiliyet olmadan müttefiklere üs verilmesi mümkün değildi.²⁵⁷ İkinci anlaşmazlık ise Balkanlar’daki Alman askeri mevcudiyeti konusundaki anlaşmazlıklardır. Türk tarafı Balkanlar’da Almanların, İngilizler ‘in tahmin ettiğiinden daha fazla askeri gücü olduğunu değerlendiriyordu.²⁵⁸ Tüm bu gelişmeler akabinde İngiliz askeri heyeti Türkiye’den ayrılmış ve ülkedeki İngiliz diplomatlara Türk diplomatlarla çok gerekli olmadıkça temas etmemeleri talimatı verilmiştir.²⁵⁹ Buna karşılık Ankara da yabancıların ülkeye girmesini yasaklayan bir karar almıştır.²⁶⁰ Kararda özellikle belirtilmese de İngilizlere göre bu kendileri için alınmış bir karardır.²⁶¹ Ülkelerinden gelen talimatla İngiliz ve Amerikalı diplomatların Türk yetkililer ile ilişkilerini bir süreliğine dondurmaları isteniyordu.²⁶² 1944 yılı başladığından beri her geçen gün giderek kötüleşen Türkiye - İngiltere ilişkileri Şubat ayı bittiğinde artık kopma noktasına gelmişti.²⁶³ İngilizler muhtemelen bu dönemde Numan Menemencioğlu’ndan umutlarını kesmişlerdir.

Savaş müttefiklerin lehine bu derecede dönmüşken Türkiye’nin İngilizlere üs verip savaşa dahil olmaktan çekinmesinin altında hiç şüphesiz Almanların Balkanlar’daki askeri varlığı yatıyordu. Hava savunması bakımından çok yetersiz olan Türk ordusu için olası bir Alman hava saldırısı telafisi çok zor yaralar açabilirdi. Türk ordusu Sovyetler ‘in ileride Boğazlar konusu gibi eski hesaplaşmaları gündeme getirme ihtimali karşısında hazır tutulmalıydı. 1945’in şubat ayında Yalta’da Stalin Boğazlar konusunu tekrar gündeme getirdiğinde Türk politika yapıcılarının bu çekinceye ne kadar haklı olduğu da ortaya çıkacaktır.

²⁵⁷ Koçak, a.g.e., s.231.

²⁵⁸ Koçak, a.g.e., s.231.

²⁵⁹ Foreign Relations Of The United States: Diplomatic Papers, 1944, The Near East, South Asia, And Africa, The Far East, Volume V s.817.

²⁶⁰ Cumhuriyet Gazetesi, 2 Şubat 1944.

²⁶¹ Koçak, a.g.e., s.233

²⁶² Foreign Relations Of The United States: Diplomatic Papers, 1944, The Near East, South Asia, And Africa, The Far East, Volume V s.818.

²⁶³ Koçak, a.g.e., s.234.

g. Numan Menemencioğlu'nun İstifası

i. Krom Meselesi

Türkiye ile diplomatik münasebetlerini asgari seviyeye indiren müttefik devletler 1944 yılının bahar aylarında Türk - Alman ticaret kaleminin aslan payını oluşturan krom ihracatını tekrar gündeme getirmişlerdir. 1943 yılında Almanya'ya ihraç edilen krom miktarı 13.564 ton olmakla birlikte 1944 yılında bu rakam 56.649 tona çıkmıştır.²⁶⁴ 1944 yılının ilk üç ayında artan krom sevkiyatı göz önünde bulundurulduğunda ve Türk - Alman ticaret anlaşmasının 30 Nisan 1944'te bitecek olması sebebiyle anlaşmanın uzatılması için Almanya'dan bir heyetin Türkiye'ye gelmiş olması müttefiklerin tutumu hakkında fikir verebilir.²⁶⁵ İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri nihayetinde krom ihracatının durdurulması konusunda Türkiye'ye nota vermişler ve Almanya'ya stratejik maddeler ihraç edilmeye devam edilmesi halinde Türkiye'ye ambargo uygulanacağını bildirmişlerdir.²⁶⁶ 20 Nisan 1944 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülen husus hakkında Menemencioğlu milletvekillerine açıklamalarda bulunmuştur. Menemencioğlu'nun açıklamalarına göre; 1939 yılında İngiltere ile yapılan İttifak Antlaşması'nın ardından, İngilizlere krom madeninde tekel hakkı veren anlaşma, iki yıllık bir süreyle yapılmıştı ve 1941 yılı sonunda sona eriyordu. 1941'in sonlarına doğru Almanlar da aynı imtiyazı isteyerek krom ticaretinde eşitlik talep etti. İngilizler, 1939 Antlaşması'na göre kendilerine verilen bir yıllık uzatma hakkını kullanma talebinde bulundular ve bu talep kabul edildi. Bu şekilde, 1941'de İngilizlerin bu uzatma hakkı Almanlarla yapılan ticaret anlaşmasıyla birleştirildi ve krom ihracatı, 1943 yılı itibarıyla hem İngiltere hem de Almanya için başlamış oldu. Türkiye'den yapılan krom sevkiyatı, yavaşça artan parti halinde düzenlenmişti ve 1943'ün sonlarına doğru ve 1944'ün başlarında hız kazandı. Bunun temel nedeni, Türkiye'nin dış ticaret politikasına göre, 1943 yılında Almanya'dan krom karşılığında alınan malzemelerin önceden ödenmiş olmasıydı. Dolayısıyla, İngilizlerin sözünü ettiği son üç ay içinde Türkiye'den Almanya'ya verilen krom miktarındaki artış, 1943

²⁶⁴ Deringil, a.g.e., s.234.

²⁶⁵ Oran, a.g.e., s.465.

²⁶⁶ Oran, a.g.e., s.466.

yılında önceden ödenmiş krom miktarının nakliyesinden kaynaklanmaktaydı.²⁶⁷ Menemencioglu meclis konuşmasını Almanya ve mihver devletlerine krom ihracatının 21 Nisan saat akşam yedi itibariyle menedileceğini duyurarak sonlandırmıştır.

Papen, Ankara'nın aldığı bu kararı resmi bir şekilde protesto ederek tepkisini göstermiştir. Cevat Açıklalın, Papen'e kararın müttefiklerin baskını azaltmak ve zaman kazanmak için verildiğini söylemiştir. Konuyla ilgili Menemencioglu ile bir görüşme yapan Papen' in raporuna göre müttefikler Almanya ile ilişkilerin tamamen kesilmesi için bir nota daha vermişler fakat Menemencioglu bunun sadece krom ihracatı iptali ile sınırlı kalacağını söylemiştir.²⁶⁸

ii. Boğazlar ve Geçiş Sorunu

Bu dönem Ankara ve müttefik devletler arasında ortaya çıkan bir diğer sorun da ticaret gemisi adı altında boğazlardan geçen Alman savaş gemileriydi. Aslında sorun Sovyetler 'in 9 Temmuz 1941'de "Seefalke" isimli Alman sahil güvenlik gemisinin Boğazlar üzerinden Karadeniz'e geçmesini protesto etmesiyle başlamıştı.²⁶⁹

Detaylara geçmeden önce konuyla ilgili Türkiye'nin boğazlar rejimi bağlamında pozisyonunu özetlemekte fayda vardır. Montreux Boğazlar Sözleşmesi 'ne göre savaş zamanı, Türkiye'nin tarafsız olduğu bir durumda muharip devletlerin askeri gemilerinin Türk boğazlarından geçmesi yasaktır.²⁷⁰ Aynı anlaşma ticari gemilerin ise karantina ve sahil sağlık denetlemeleri haricinde durdurulmasını ise sınırlamıştır.²⁷¹

Türkiye'nin Almanya'nın savaşta baskın olduğu yıllar arasında bu devlete ve müttefiklerine ait savaş gemilerinin geçişini ticari sıfatla Montreux'nün ilgili

²⁶⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:9, Devre: 7, İçtima: 1, 20 Nisan 1944.

²⁶⁸ Koçak, a.g.e., s.243.

²⁶⁹ Sovyetler Birliği savaş süresince Alman ve İtalyan savaş gemilerinin Boğazlar vasıtasıyla Karadeniz ve Ege'ye geçmesini çok defa protesto etmiştir. Bunlar; "Seefalke" isimli Alman sahil güvenlik gemisinin Boğazlar üzerinden Karadeniz'e geçmesi (9 Temmuz 1941), "Tarvisio" adlı İtalyan muavin harp gemisine Boğazlar'dan Karadeniz'e geçmek müsaadesi verilmesi (Ağustos, 1941), Almanya'nın 140.000 ton ağırlığında muavin savaş gemilerinin Boğazlar'ı kullanma teşebbüsünün notası (4 Ekim 1942) Bkz: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), s.284.

²⁷⁰ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s.117.

²⁷¹ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s.113.

maddesini öne sürerek görmezden gelmesi anlaşılabilir bir durum olarak değerlendirilebilir. Ankara'nın bir şekilde Deringil'in ifadesiyle “*dengeli bir sürüncemede*” idare ettiği bu süreç 3 Haziran 1944'de oldukça kritik bir noktaya gelmiştir.²⁷² Karadeniz'de askeri faaliyette bulunmuş olan 8 adet EMS tipi ve 5 adet Kriegstransport tipi savaş ve muavin gemisi Boğazlar üzerinden Ege Denizi'ne geçmiş ve müttefik devletler hadiseye tepki göstermişlerdir.²⁷³ Aynı tarihte İngiltere tarafından Menemencioğlu'na verilen notada gemilerin geçişiyle ilgili gerekli tedbir alınmadığı ayrıca zamanlamanın da Almanya'nın lehine ayarlandığı ifade edilmiştir.²⁷⁴ İngiliz büyükelçi konuyla ilgili olarak doğrudan İsmet İnönü'yü bilgilendirmiş, bazı gemilerin ticari gemilerde bulunmaması lazım olan silahlarla donatıldığını söylemiştir.²⁷⁵ Yukarıda anlaşmanın ilgili bölümlerinden bahsedilmişti. Buna göre Türkiye'nin pratikte gemileri durdurmaya ve aramaya yetkili olsa da anlaşmanın lafzına dayanarak gemileri arama yapmak için durdurmasına rağmen üstünkörü bir denetleme yapmış ve geçişlerine müsaade etmiştir.²⁷⁶ Koçak'a göre İnönü gemilerin aranmasına eğilimlidir fakat Menemencioğlu'nun buna sıcak bakmamıştır. Papen'den askeri olduğu öne sürülen gemilerde silah olmadığı onayını alınca tartışmaya konu olan Kassel isimli geminin geçişine müsaade edilmesini sağlar.²⁷⁷ İngiltere başbakanı Eden 14 Haziran'da İngiliz parlamentosunda olaylara çok sert tepki gösterir. Lordlar Kamarası'ndan Lord Vansittart ise bu durumu yarı yenilmiş olan düşmanın lehine yapılmış, müttefik devletlere karşı hasmane bir davranış olarak ifade eder.²⁷⁸

Olaylar neticesinde 16 Haziran 1944 günü görevinden istifa eden Numan Menemencioğlu'nun istifasını gazeteler dışişleri bakanının izlediği politikaların hükümet tarafından uygun görülmediği manşetiyle duyururdular.²⁷⁹ Aynı gün yine gazetelerde dışişleri bakanlığı görevine vekalet edecek olan Saracoğlu'nun beyanatlarına yer verilmiş, başbakan Saracoğlu basın mensuplarına bundan sonra

²⁷² Deringil, a.g.e., s.237.

²⁷³ İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), s.285.

²⁷⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 6 Haziran 1944, Deringil, a.g.e., s.237.

²⁷⁵ Koçak, a.g.e., s.249.

²⁷⁶ Erkin, a.g.e., s.239.

²⁷⁷ Koçak, a.g.e., s.249.

²⁷⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 15 Haziran 1944.

²⁷⁹ Cumhuriyet Gazetesi, 16 Haziran 1944.

boğazlardan geçecek tüm Alman ticari gemilerin sıkı bir denetimden geçeceğini ve ayrıca EMS tipi gemilerin boğazlardan geçmelerine müsaade edilmeyeceğini söylemiştir.²⁸⁰

Menemencioğlu görevden ayılmadan kısa bir süre önce Sovyet büyükelçi Vinogradov ile bir görüşme yapmış ve iki ülkenin Balkan'da izleyecekleri siyasette birbirleriyle danışarak hareket etmeleri tavsiyesinde bulunmuştur. Türkiye'nin Balkanlar politikasını Sovyetler 'in izleyeceği yola göre çizeceğini söyleyen Menemencioğlu'na Sovyetler 'in cevabı 5 Haziran'da gelmiş, dışişleri bakanı Molotov büyükelçisine, Ankara'nın Almanya ile ilişkisini kesip savaşa girmedikçe böyle bir konuşmanın anlamı olmayacağını iletmiştir.²⁸¹

3. Saracoğlu'nun Bakanlığa Vekalet Dönemi

Numan Menemencioğlu'nun istifasından sonra yerine bir dışişleri bakanı atanana kadar görevi, aynı zamanda başbakan olan Şükrü Saracoğlu vekaleten yürütmüştür. Türk dışişleri arşivi ve dönemin yazılı basınında Hasan Saka'nın 13 Eylül 1944'te göreve atanmasına kadar geçen yaklaşık üç aylık dönemde neden dışişleri bakanlığına hükümet başkanının vekalet ettiği ile ilgili bir resmi yazı, beyanat ya da yoruma rastlanmamaktadır. Fakat von Papen 'in aktardıklarına göre söz konusu dönemde Türk dış politikasını olumsuz yönde etkilememesi için acil bir atama kararından kaçınılmıştır.²⁸²

30 Haziran ve 1 Temmuz 1944'te sırasıyla İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri büyükelçileri Saracoğlu'nu ziyaret etmişler ve gündem olarak masaya Türkiye'nin Almanya ile ticari ve diplomatik ilişkileri kesmesi taleplerini getirmişlerdir. Hugessen ile yaptığı görüşmelerde Almanya ile ticari ilişkilerin kesilmesinin yaratacağı ekonomik kayıp ve bir türlü üzerinden anlaşmaya varılamayan askeri yardım meselelerini ön planda tutan Saracoğlu, Birleşik Devletler büyükelçisi Steinhardt ile Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere kabulü ile ilgili önemli bir aşama kaydetmiştir.²⁸³ Saracoğlu'nun verdiği olumlu cevap İngiltere ve Birleşik Devletler tarafından iyi karşılanırsa da Stalin için bundan

²⁸⁰ Cumhuriyet Gazetesi, 16 Haziran 1944.

²⁸¹ Gürün, a.g.e., s.126

²⁸² Sezen Kılıç, Hitlerin Gizli Dosyalarında Türkiye, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.675.

²⁸³ Tuncer, a.g.e., s.149.

sonra Türkiye'nin savaşa dahil olması bir anlam ifade etmiyordu. Konuyla ilgili Churchill'e verdiği cevapta Stalin, Türkiye'nin savaş sonrası talep hakkı dahi olmadığını söylüyordu.²⁸⁴

Ankara'da herkes Avrupa'da açılacak ikinci cephenin Almanlar için sonun başlangıcı olacağını farkındaydı. 6 Haziran 1944'te müttefikler Normandiya çıkarmasını başlattıklarında Ankara artık savaşın sonuna geldiğini anlamış, önce krom ticaretinin kesilmesi, sonra Menemencioğlu'nun istifası gibi hamlelerle özellikle İngiltere'ye karşı olumlu adımlar atılmıştır. İngilizler ile varılan mutabakat sonrası 2 Ağustos 1944'te gece yarısı meclis kararıyla Almanya ile ticari ve siyasi münasebetler kesilmiş, Almanya'da yaşayan Türk vatandaşların ülkeye dönmesi istenmiş, Alman diplomatlara ülkeyi terk etmeleri için 10 gün süre verilmiştir.²⁸⁵ Tüm bu gelişmelere rağmen Ankara askeri anlamda müttefiklere fazla taviz vermekten kaçınmış, örneğin harp malzemesi taşıyan müttefik gemilerinin boğazlardan geçmelerine müsaade edilmemiştir.

1944 yılının son çeyreğinde Almanlar artık Avrupa'nın ortasında sıkıştırılmış ve teslim olmaları an meselesi iken Türkiye'nin bu devletle ilişkilerini kesmesi ve müttefiklerin yanında yer alması gibi hususlarla yalnızca İngiltere'nin ilgilenmesi elbette Türk dış politikasının bundan sonraki seyrinde önemli bir etki yaratacaktır. Ankara'nın Almanya ile ilişkileri kesme kararı savaşa dahil olunmasa da Balkanlar'da müttefiklerin siyasi durumunu kuvvetlendirmiştir.²⁸⁶ İngiltere, Yunanistan'da, Sovyetler ise Romanya ve Bulgaristan'da söz sahibi olmuşlar, 9 Ekim 1944'te müttefikler Moskova'da toplandıklarında Churchill ve Stalin bu ülkeler üzerinde etkinlik oranlarını kâğıda dahi dökmüşlerdir.²⁸⁷

²⁸⁴ Gürün, a.g.e., s.131.

²⁸⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 3 Ağustos 1944.

²⁸⁶ Cumhuriyet Gazetesi, 7 Ağustos 1944

²⁸⁷ Churchill: "Haydi, Balkanlardaki işlerimizi halledelim. (. . .) Küçük meseleler üzerinde çatışmamıza izin vermeyin. Sadece Britanya ve Rusya söz konusu olduğunda, Romanya' da %90 etkinliğe sahip olmaya, bizim Yunanistan'da örneğin %90 almamıza ve Yugoslavya'da 50-50 olmasına ne dersiniz? Bu tercüme edilirken, Churchill yarım sayfa kâğıda şunları yazar ve Stalin'e uzatır: Romanya: Rusya %90, Diğerleri %10; Yunanistan: Büyük Britanya % 90 (ABD 'yle uyum içinde), Rusya % 10; Yugoslavya: % 50- 50; Macaristan: % 50-50; Bulgaristan: Rusya % 75, Diğerleri % 25. Kâğıdı alan ve tercüme dinleyen Stalin bir an kâğıda bakar, odada büyük bir sessizlik vardır. Ardından mavi tükenmez kalem alarak kâğıda büyük bir onay işareti koyarak tekrar Churchill'e uzatır. Bkz: Oran, a.g.e., s.471.

4. Hasan Saka Dönemi

Numan Menemencioğlu'nun istifasından sonra, Türkiye'nin dışişleri bakanlığı görevini bir süreliğine başbakan Şükrü Saraçoğlu üstlenmiş, 13 Eylül 1944 tarihinde dışişleri bakanlığına Hasan Saka atanmıştır.

Lozan Konferansı'na baş delege olarak giden hariciye vekili İsmet İnönü'nün yanında delege olarak Hasan Saka da yer almaktaydı. Lozan delegelerinin seçimine bizzat dönemin meclis başkanı Mustafa Kemal de dahil olmuştur. Hasan Saka'nın da delegeler arasına dahil olmasında şüphesiz Fransa'da eğitim görmesi ve Cumhuriyet'in vizyonunu benimsemesi etkili olmuştur.

a. Japonya ile İlişkilerin Kesilmesi

Hasan Saka'ya bakanlık görevinin tevdi edildiği dönem, müttefik devletlerin zaferinin artık belirginleşmeye başladığı bir zaman dilimine denk gelmektedir. Savaşın sonuna doğru müttefik devletler arasındaki görüşmeler sıklaşmaktaydı ve Ankara o ana kadar büyük bir ustalıklarla yürüttüğü aktif tarafsızlık politikasında yeni bir döneme girmektedir. Müttefik devletler arasında yapılan her görüşme aynı zamanda İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Sovyetler Birliği'ne Türkiye aleyhine vereceği imtiyazların olasılığını gündeme getiriyordu. Ankara sürekli olarak özellikle İngiltere'yi Sovyetler'in savaş sonrası ortaya çıkması çok yüksek olan yayılcı politikası hakkında uyarmaya çalışmıştı. Adeta bir savaş bakanı olarak göreve gelen Churchill'in tek önceliği savaşı kazanmak olsa da Doğu Akdeniz ve kısmen Ortadoğu'daki Sovyet varlığının doğrudan İngiltere'nin dış politikasını tehdit edeceğinin Türkiye tarafından hatırlatılması bazı tecrübeli İngiliz diplomatlar tarafından değer görüyordu.²⁸⁸ Fakat savaşta Almanlara büyük kayıplar verdimiş olan Kızıl Ordu'nun ödediği bedel karşısında Sovyetler Birliği'ne hem batı kamuoyu hem de müttefikler büyük bir sempati besliyordu.

Sovyetler Birliği tehlikesinin yanı sıra Türkiye'nin diğer bir gündemi de savaş sonrası kurulacak olan Milletler Cemiyeti'nde yer alma teşebbüsleridir. Bu kapsamda müttefiklerden gelen Japonya ile münasebetlerin kesilmesi isteği

²⁸⁸ Deringil, a.g.e., s.247.

dışişleri bakanı Hasan Saka tarafından sebepleri ile birlikte meclise iletilmiştir.²⁸⁹ Meclis tarafından kabul gören öneri kapsamında Japonya ile ilişkilerin kesilmesi kabul edilmiştir.

b. San Francisco Konferansı

Müttefik devletlerin liderleri savaş sonrası dünya düzenini belirlemek üzere şubat ayında Yalta'da toplanmaya hazırlanırken Stalin'in bu toplantıda Türkiye ile ilgili gündeme getireceği konular ve Sovyetlere verilebilecek tavizler Ankara'yı endişelendirmekteydi. Almanya ile ticari ilişkilerin kesilmesi ve müttefik devletlerle de sorunlu giden ilişkiler Yalta'da alınacak kararlar karşısında Türkiye'nin elini oldukça zayıflatmaktaydı.

4 Şubat 1945'te başlayan Yalta Konferansı'nın yedinci gününde Stalin nihayet Boğazlar ile ilgili isteklerini dile getirdi. Stalin, Montreux sözleşmesinin günün mevcut şartlarını karşılamadığını ve Türklerin sadece savaşta değil savaş tehdidi hissettiklerinde de boğazları kapatabileceklerini söyledi.²⁹⁰ Stalin'e göre Japonya, Montreux sözleşmesine Sovyetler 'den çok daha fazla dahil olmuştu. Roosevelt ve Churchill konuya olumsuz yaklaşmadılar ve liderler Montreux üzerinde yapılabilecek değişiklikleri müttefik dış işleri bakanları toplantısında konuşulmak üzere kararlaştırdılar.²⁹¹ Yalta Konferansı'nın Türk basınında yankıları daha çok alınan kararlar üzerine olmuştur. Stalin'in Boğazlar ile ilgili girişimi neredeyse hiç yer bulmamış hatta konferans devam ederken bir Fransız gazetesine konuşan Paris büyükelçisi Menemencioğlu, Sovyetler' in toprak kazanımı gibi bir amacı olmadığını ve Türk-Sovyet ilişkilerinin fevkalade olduğunu söylemiştir.²⁹²

Konferansta alınan kararları bildirmek üzere İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson, Hasan Saka'yı ziyaret etmiş ve Mihver devletlerine 1 Mart 1945 tarihine kadar savaş ilan etmiş ülkelerin dünya nizamını müzakere amacıyla 25 Nisan 1945'te San Francisco'da düzenlenecek olan konferansa davet

²⁸⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:15, Devre: 7, İçtima: 2, 03 Ocak 1945.

²⁹⁰ Onur İşçi, Turkey and the Soviet Union During World War II, I.B. Tauris; 1st edition, London, 2019, s.168.

²⁹¹ Oran, a.g.e., s.472.

²⁹² Cumhuriyet Gazetesi, 10 Şubat 1945.

edileceğini tebliğ etmiştir.²⁹³ Bu gelişme üzerine 23 Şubat'ta toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin o günkü açılış konuşmasını Hasan Saka yapmıştır. Türkiye'nin altı yıl süren savaş boyunca dünya barış ve bekasını devam ettirmekten başka bir niyeti olmadan yoluna devam ettiğini söyleyen Saka, Büyük Millet Meclisi'ne Almanya ve Japonya'ya savaş ilanı teklifini resmi olarak arz etmiştir. Nihayetinde oy birliği ile 23 Şubat 1945 tarihinde Türkiye resmi olarak Almanya ve Japonya'ya harp ilan etmiştir.

Başbakan Şükrü Saracoğlu'nun aynı gün mecliste yaptığı konuşmada ifade ettiği “...*Bunu temin için de dünya ve insanlık menfaatlerine uygun olduğu kadar millî menfaatlerimize de uygun olarak Almanya ve Japonya'ya harp ilân etmek istiyoruz.*” cümlesi Türkiye'nin altı yıllık İkinci Dünya Savaşı serüveninin anlamlı bir özetidir. Türk siyaset yapıcılarını aldıkları her kararda önce ülke menfaatleri göz önünde bulundurmuşlar, revizyonist söylem ve hareketlerden kaçınmışlar, komşularına hiçbir şekilde tehdit unsuru oluşturmadan yalnızca ülkenin bekasını savunmak için askeri tedbirler almışlardır.

Türkiye'nin savaş ilanı kararı, savaşın son aylarında alınmış olmasına rağmen, ülkenin savaş sonrası dönemdeki konumunu güçlendirmesi açısından stratejik bir öneme sahiptir. Savaş ilanı Türkiye'nin hem Müttefik Devletlerle ilişkilerini güçlendirmesine hem de uluslararası platformda daha aktif bir rol almasına olanak tanımıştır. Ayrıca, bu karar Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemdeki dış politikasının daha aktif ve etkili bir hale gelmesine de zemin hazırladı.

Türkiye'nin savaş ilanı, savaş boyunca izlediği aktif tarafsızlık politikasının bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Bu karar hem savaşın sonuçlarına uyum sağlama hem de savaş sonrası dönemde uluslararası politikada etkin bir rol oynama arzusunu yansıtan stratejik bir adımdır. Bu adım, aynı zamanda Türkiye'nin savaş sonrasında kurulacak olan uluslararası düzene katılımını ve etkisini güçlendirme yönünde atılmış önemli bir adım olarak kabul edilebilir.

²⁹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:(okunamıyor), Toplantı Yılı:2, 23 Şubat 1945

V.SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca izlediği aktif tarafsızlık politikası incelenmiştir. Bu çerçevede oluşturulan ilk hipotez ise Türkiye'nin 1939-1945 yılları arasındaki dönemde cereyan eden İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği aktif tarafsızlık politikasının savaş dönemine olumlu etkisinin olduğudur. Bu doğrultuda Türk karar vericilerin hem mihver devletleri hem de müttefik devletlerle yaptığı diplomatik angajmanlar sonucunda, Türkiye'nin elde ettiği siyasi, ticari ve askeri kazanımlar incelenerek hipotez test edilmelidir. Bu bulguların Türkiye için gerçekten bir kazanım olup olmadığı belirlenirken, hem ülkenin siyasi geleneği, idare şekli ve güvenlik endişelerini oluşturan iç dinamikler, hem de ülkenin etki edemeyeceği ve kendi iradesi dışında oluşan fakat dolaylı ya da doğrudan kendisini etkileyen uluslararası sistem, komşularıyla ilişkileri ve jeopolitiği gibi dış dinamikler göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu bulgular ışığında ilk araştırma sorusu İkinci Dünya Savaşı boyunca Türk yöneticilerin aktif tarafsızlık politikası izlemesine neden olan harici etkenlerin neler olduğudur. Napolyon Savaşları sonrası Avrupa'daki siyasi dengeleri yeniden düzenlemek amacıyla toplanan 1815 Viyana Kongresi'nden itibaren Osmanlı Devleti dış politikasında daha fazla denge ve itidal aramaya başlamıştır. Avrupa devletleri, sanayi devriminin getirdiği seri ve hızlı üretim yeteneği ve sömürgecilikteki başarıları sonucunda askeri yeteneklerini artırmışlardır. 1871 ile 1914 yılları arasında ise birbirlerine karşı hissettikleri güven eksikliği nedeniyle askeri teknolojileri yarışına girmişlerdir. Sanayi devrimini yakalayamayan ve askeri güç olarak Avrupalılardan zayıf olan Osmanlı'nın güvenlik endişeleri ve bu dönemde şekillenen denge odaklı ve sürekli diyalog kurmayı gerektiren dış siyaset arayışı sonraki dönem devlet aklına da sirayet etmiştir. 19'uncu yüzyıl sonlarında ve 20'inci yüzyılda sosyal, ekonomik ve askeri boyutta artarak gelişen Türk-Alman ilişkileri ve bu iki devletin Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefikliği, Montreux Antlaşması sonrası iyileşen Türk-İngiliz ilişkileri ve Türkiye'nin komşularıyla sınır anlaşmazlıklarını çözdükten sonra kurduğu güven esasına

dayalı ilişkiler Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği aktif tarafsızlık politikasını ve savunmacı bir güvenlik anlayışını benimsemesini etkileyen önemli dış faktörlerdir.

Türkiye'nin jeopolitik konumu ve bununla ilgili yaptığı anlaşmaların harici etkenler çerçevesinde değerlendirilmesi uygun olacaktır. Montreux Boğazlar Sözleşmesi, Türkiye'nin kuruluşunun ilk yıllarında elde ettiği en önemli diplomatik başarılarından birisidir ve bu diplomatik zafer İngiltere'nin Akdeniz'de İtalya, Balkanlar'da Sovyetler Birliği tehlikesini fark ettiği bir dönemde bu devletin desteği alınarak elde edilmiştir. Bu anlaşma ile stratejik önemi İkinci Dünya Savaşı'nın her dönemini etkileyecek olan Türk Boğazları, Türk karar vericilerin diplomatik manevra kabiliyetlerini artıran bir unsur haline gelmiştir.

Araştırmanın diğer sorusu Türk yöneticilerin aktif tarafsızlık politikası izlemesine neden olan dahili etkenlerin neler olduğudur. Osmanlı Devleti'nin çökmüş ekonomisi üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşunun ilk yıllarında yapılan iktisadi reformlara rağmen savaş dönemine oldukça zayıf ve dışa bağımlı bir ekonomiyle girmiş, savaşa fiilen katılmadığı halde savaştan ekonomik olarak çok şiddetli bir biçimde etkilenmiştir. İhracat kaleminin en önemli kısmını oluşturan Krom'un Almanya ve İngiltere'ye ihraç edilmesi meselesi Türkiye'nin izlediği dış politikayı doğrudan etkilemiştir.

Cumhuriyet'in kurucu kadrosu ve entelektüelleri Osmanlı Devleti siyasi kültürü geleneğinden gelmişler, Balkan Savaşları ve özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan oldukça derinden etkilenmişlerdir. Yeni kurulan cumhuriyetin olası bir savaşta tarafsız kalması ve sınırlarının korunması konusunda tüm yönetici kadro fikir birliğine sahiptir. Mustafa Kemal Atatürk'ün de vuku bulması halinde kesinlikle Türkiye'nin dahil olmaması gerektiğini düşündüğü savaşa dönemin devlet başkanı İsmet İnönü'nün bakış açısı da farklı olmayacaktır. İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye'deki mevcut iktidarın yapısı zamanın tabiatı gereği otoriter olmakla birlikte, cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün genel çerçeveyi belirlediği Türk dış politikası savaş boyunca dışişleri bakanları ve diplomatlar tarafından bu çerçeveye dışına pek çıkılmadan uygulamaya dökülmüştür.

Araştırmanın son sorusu Türk politika yapıcılarının İkinci Dünya Savaşı döneminde aktif tarafsızlık politikası olarak değerlendirilebilecek hangi siyasi angajmanlarda bulduklarıdır.

Savaşın ilk yıllarında Almanya'nın Südetler, Çekoslovakya ve Polonya'yı işgalleri, İtalya'nın da Arnavutluk'u işgali üzerinden Akdeniz'de yarattığı tehdit algısı üzerine Saracoğlu ile İngiliz büyükelçi Knatchbull-Hugessen arasında görüşmeler başlamış ve bu görüşmeler sonucunda bazı mutabakatlara varılmıştır. Mutabakatta iki devlet kendi bekaları çıkarına karşılıklı birtakım taahhütleri içeren uzun vadeli bir anlaşmanın akdinde karar kıldıkları, bu anlaşmanın Akdeniz'de meydana gelebilecek bir çatışma durumunu konu alacağı, imzalanacak anlaşmanın hiçbir devletin aleyhine olmadığı ifade edilmiştir.

İngiltere ve Fransa ile yapılan görüşmeler ve deklarasyon hususunda Sovyetler Birliği sürekli bilgilendirilmiş ve nihayetinde Saracoğlu 26 Eylül 1939'da Moskova'da mevkidaşı Molotov ile görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmelerin bazılarında Stalin'in de dahil olmuş ve Montreux Antlaşması'nın bazı maddelerinin Sovyetler lehine değiştirilmesi talepleri Türk heyeti tarafından kesin bir şekilde reddedilmiştir. Boğazların kendi kontrolünde tarafsız bir halde olmasına hayati önem veren Türk devlet adamları Sovyet heyetinin Alman rezervi konusunda da ısrar etmeleri üzerine bir sonuca varamayacaklarını anlayıp masadan kalkmışlardır. Saracoğlu'nun Moskova misyonunun amacı Türkiye'nin Almanya kaynaklı güvenlik endişesi nedeniyle Sovyetler'in desteğini almak istemesi ve İngiliz-Fransız deklarasyonu konusunda bu devlete güvence vermek istemesidir. Türk heyeti görüşmeler boyunca statükonun devamından yana olduğunu, beka tehdidi haricinde tarafsız kalma niyetini ve güvenlik endişelerini anlatmaya çalışmıştır.

1939 İngiliz-Fransız-Türk Karşılıklı Yardım Antlaşması İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye'nin en önemli diplomatik inisiyatiflerindedir. Antlaşmanın 1 ve 2'nci maddeleri, Türkiye'nin, bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğraması durumunda İngiltere ve Fransa'nın destek verme yükümlülüğünü ve Akdeniz bölgesindeki bir çatışmada Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile iş birliği yapma yükümlülüğünü belirtir. Bu hükümler, Türkiye'nin sınırlarını ve bölgesel istikrarını koruma hedefiyle tutarlıdır ve Türkiye'nin sadece kendi topraklarına doğrudan bir tehdit olması durumunda askeri harekete

geçme taahhüdünü içerir. Antlaşmanın 3'üncü maddesi, Türkiye'nin Fransa ve İngiltere'nin Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri güvencelerle ilişkili bir çatışmada İngiltere ve Fransa'ya destek verme yükümlülüğünü ifade eder. Ancak bu taahhüt Türkiye'nin kendi topraklarının dışındaki çatışmalara sınırlı bir şekilde katılacağını ve sınırlarını aşan askeri taahhütlerden kaçınma eğilimini gösterir. Anlaşmanın 4'üncü maddesi Türkiye'nin Fransa veya İngiltere'nin bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğraması durumunda "anlayışlı bir tarafsızlık" sergileyeceğini belirtir. Nihayetinde 6'ncı madde ile de bu antlaşmanın hiçbir devlete karşı yöneltilmemiş olduğunu vurgulayarak Sovyetler Birliği ve Almanya'ya tarafsızlığını göstermiştir.

Türk- Bulgar heyetlerinin görüşmeleri sonucunda 17 Şubat 1941 tarihinde imzalanan Türk - Bulgar Ortak Deklarasyonu ile iki ülke arasında saldırıdan kaçınma, dostluk ve başka ülkelerle birbirlere karşı anlaşma imzalamama gibi yükümlülükler onaylanmıştır. 18 Haziran 1941 tarihinde imzalanan Türk - Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı o sıralar gücünün zirvesinde olan Almanya'dan alınmış önemli bir taahhüttür. Almanya ile yapılan silah tedarik anlaşmasında dönemin dışişleri bakanı Numan Menemencioglu'nun Alman diplomatlarla temasları önemli rol oynamış, İngiliz dışişleri bakanlığı raporları bu diplomasiyi Türkiye'nin tarafsızlığını sürdürme politikalarını ön planda tutarken çıkarlarına dair en fazla kazanç elde etme gayreti olarak ifade etmiştir. Amerika Birleşik Devletleri Başkan Yardımcısının Türkiye ziyaretinde Menemencioglu ile yaptığı temaslardan sonrası Türkiye'nin azimli tarafsızlığına duyduğu itimat ve hayranlık ile ilgili yaptığı açıklamalar, Ankara'nın tarafsızlık siyasetini bu ülkeye anlatabilmesi ve açısından oldukça önemlidir. Savaş sonrası uluslararası sistemin şekillenmesinde karar verici aktörlerden biri olacak olan Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'nin aktif tarafsızlık siyasetinin mantığını anlaması, müttefikler arasında yapılan görüşme ve konferanslarda Türkiye adına alınan kararlarda önemli rol oynamıştır.

Yenice (Adana) Görüşmeleri, Türkiye'nin savaş döneminde müttefiklerle yaptığı belki de en kritik temaslardan birisidir. Savaşın kırılma döneminde yapılan bu görüşmelerde Türkiye, öne sürdüğü tezler ve direktlediği taleplerle harbin gidişatını kestirebilmek için zaman kazanmayı başarmış, Alman diplomatlarla kanalları açık tutularak bu görüşmeler hususunda Almanya'yı

endişelendirmemiştir. Almanya'nın Rusları mağlup edip Türkiye'yi hedef alması olasılığına karşı müttefiklere Türkiye'nin elzem askeri yardım talepleri detaylıca anlatılmış ve Churchill'in Türkiye'nin tutumunu ve arkasında yatan nedenleri açıkça görmesi sağlanmıştır. Kahire'de Menemencioğlu'nun Eden ile temasları Yenice görüşmelerinin tamamlayıcısı niteliğinde olmuş, Menemencioğlu İngiliz bakana Türkiye'nin Sovyet çekincesini ve Ankara'nın savaşta tarafsız kalma gerekliliği yıllara sâri tek tek anlatmıştır.

1944 yılının ikinci yarısı artık savaşın neticesinin belli olmaya başladığı dönemdir. Almanya'nın gücünün zirvesinde olduğu dönemlerde gerginliği yatıştırmak için Alman diplomatlarla daha sık görüşen ve özellikle von Papen ile iyi bir ilişki yakalayan Numan Menemencioğlu'nun müttefiklerin zaferi belli olmaya başladığında dışişleri bakanlığından istifa etmesi izlenen aktif tarafsızlık politikasının doğal bir sonucudur. Sonuç olarak izlenen aktif tarafsızlık politikası Türkiye'yi savaşın yıkımından kurtarmış, savaşın gidişatına göre farklı ülkelerle yapılan siyasi angajmanlarla azami fayda sağlanmış ve savaş sonunda Birleşmiş Milletlere katılım sağlanarak müteakip dönem için stratejik bir kazanım elde edilmiştir. Tüm bunlar izlenen politikanın olumlu etkileri olarak değerlendirilebilir.

Çalışmanın diğer hipotezi Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği aktif tarafsızlık politikası savunmacı realizm güvenlik anlayışı temelinde değerlendirilmesidir. Türkiye savaş boyunca askeri güç artırımından ziyade sınırlarını olası bir işgale karşı savunabilmek için seferberlik ve hudut tahkimatı konularına önem vermiştir. Almanya'nın ve İngiltere'nin Türkiye'nin savaşa katılımı ve üs taleplerine karşılık Türkiye lehine vaat ettikleri toprak talepleri Ankara tarafından her seferinde geri çevrilmiştir. Bu bulgular doğrultusunda ve araştırma sorularına cevap aranırken elde edilen, Türk karar vericilerin temaslarında her zaman statükonun devamından yana olan tavır ve hareketleri göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin aktif tarafsızlık politikasını savunmacı realizm güvenlik anlayışı temeline oturttuğu sonucuna varılabilir.

VI. KAYNAKÇA

ARŞİVLER VE RESMİ YAYINLAR

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Daire Başkanlığı. 30-18-01-02 / 89-131-4. 26.01.1940.

Great Britain National Foreign Office Archive, 371 / R Series 953/486-44.

Foreign Relations Of The United States Diplomatic Papers, 1941, The British Commonwealth; The Near East And Africa, Volume III. s.838.

Foreign Relations Of The United States: Diplomatic Papers, 1944, The Near East, South Asia, And Africa, The Far East, Volume V s.817.

Foreign Relations Of The United States: Diplomatic Papers, 1944, The Near East, South Asia, And Africa, The Far East, Volume V s.818.

TBMM ZABIT CERİDELERİ

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:18, Devre: 4, İçtima: 3, 1 Kasım 1933.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:21, Devre: 4, İçtima: 2, 05 Mart 1934.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:19, Devre: 5, İçtima:2, 18 Eylül 1937.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:2, Devre: 6, İçtima: F, 12 Mayıs 1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:5, Devre: 6, İçtima: F, 11 Eylül 1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:12, Devre: 6, İçtima: 1, 26 Haziran 1940.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:14, Devre: 6, İçtima: 2, 1 Kasım 1940.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:28, Devre:6, İçtima:4, 11 Kasım 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:13, Devre:7, İçtima:1, 2 Ağustos 1944.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:9, Devre: 7, İçtima: 1, 20 Nisan 1944.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:15, Devre: 7, İçtima: 2, 03 Ocak 1945.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:(okunamıyor), Toplantı Yılı:2, 23 Şubat 1945.

GAZETELER

Akşam Gazetesi, 11 Kasım 1938.

Cumhuriyet Gazetesi, 15 Mart 1938, 6 Mayıs 1939, 13 Mayıs 1939, 19 Ekim 1939, 27 Haziran 1940, 9 Eylül 1942, 12 Eylül 1942, 12 Aralık 1943, 7 Ocak 1944, 1 Şubat 1944, 2 Şubat 1944, 6 Haziran 1944, 15 Haziran 1944, 16 Haziran 1944, 3 Ağustos 1944, 7 Ağustos 1944, 10 Şubat 1945.

Tan Gazetesi, 17 Mart 1938.

Ulus Gazetesi, 2 Eylül 1939, 22 Eylül 1939, 12 Şubat 1943.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<https://www.academia.edu/45606545/>

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/tartismali-tezkere-reddedildi-130976>

<https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-v-1907>

<https://www.mi5.gov.uk/the-battle-for-gibraltar>

https://www.census.gov/history/pdf/treaty_of_versailles-112018.pdf

KİTAPLAR

ALLISON, G. (2017). **Destined For War**, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, New York, 2017, s.41-44.

ALPAY, Y. ve ALKİN, E. (2020). **Olaylarla Türkiye Ekonomisi**, Hümanist Kitap Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, s.72.

ARI, T. (2009). **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, MKM Yayıncılık, Bursa, 8. Baskı.

ARMAOĞLU, F. (1997). **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ATABEY, F. (2014). **1939 Türk İngiliz Fransız İttifakı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

ATATÜRK, M. KEMAL. (1927). **Nutuk**, Yapı Kredi Yayınları, (Ziver Öktem ve Yücel Demirel tarafından yeni harflere aktarılmıştır.), İstanbul, 2015.

- AYDEMİR, Ş.S. (2011). **İkinci Adam (2'nci Cilt)**, Remzi Kitabevi, Ankara, 11. Baskı.
- BEW, J. (2016). **Realpolitik: A History**, Oxford University Press, New York.
- BORATAV, K. (2005). **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002**, İmge Kitabevi, Ankara, 9. Baskı.
- BURÇAK, S.R. (1983). **Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, Gazi Üniversitesi Yayın No:22, Ankara.
- CARR. E.H. (2016). **The Twenty Years's Crisis, 1919 - 1939**, (Micheal Cox tarafından yeniden basılmıştır.), Palgrave Macmillan, Londra.
- CLAUSEWITZ, C.V. (1832), **On War**, Çev. Michael Howard & Peter Paret, Oxford University Press, 2007.
- COLLINS, A. (2013). **Contemporary Security Studies**, Oxford University Press, London.
- DAĞ, A.E. (2016). **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü**, Vadi Yayınları, İstanbul, 4. Baskı.
- DERİNGİL, S. (2003), **Denge Oyunu**, Türkiye Tarih Vakfı Yayınları, 3. Baskı.
- ERKİN, F.C (1987). **Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar**, TTK Yayınları, 2. Baskı.
- GENCER, A.İ. ve ÖZEL, S. (1999). **Türk İnkılap Tarihi**, Der Yayıncılık., İstanbul.
- GÜRÜN, K. (1991). **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- GÜRÜN, K. (1983). **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- HALE, W. (2013). **Turkish Foreign Policy Since 1774**, Routledge Publishing, New York, 3. Baskı.
- HART, L. **İkinci Dünya Savaşı Tarihi, Cilt-1**, Çev. Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri**, Çev. Muhammer Sencer, Der. Mehmet Ali Yalçın, May Yayınları, İstanbul.
- İNÖNÜ, İ. (2008). **Hatıralar**, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- İŞÇİ, O. (2019). **Turkey and the Soviet Union During World War II**, I.B. Tauris; 1st edition, London.
- KARABULUT, K. (2005). **Strateji, Jeostrateji, Jeopolitik**, Platin Yayınları, Ankara, 1.Baskı.
- KILIÇ, S. (2012). **Hitlerin Gizli Dosyalarında Türkiye**, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- KISSINGER, H. (1994). **Diplomasi**, Çev. İbrahim Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, 2.Baskı.
- KOÇAK, C. (1996). **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945, Cilt 1)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. Baskı.
- KOÇAK, C. (1996). **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Cilt 2**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. Baskı.
- KÜÇÜK, E. (2019). **Savaşta Diplomasi Adana-Yenice Gizli Görüşmeleri**, Hiperlink Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı.
- MACHIAVELLI, N. (1513). **The Prince**, Çev. Kemal Atalay, Can Yayınları, İstanbul, 6.Baskı.
- MACMILLAN, M. (2002). **Paris-Six Months That Changed The World 1919**, Random House Trade Paperbacks, New York, s.359(Italy Leaves) ve s.254.
- MILMAN, B. (1998). **The Ill-Made Alliance: Anglo-Turkish Relations, 1939-1940**, First Edition, McGill-Queen's University Press.
- MORGENTHAU, H. (1948). **Uluslararası Politika Cilt-1**, Çev. Baskın Oran & Ünal Oskay, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1970.
- ORAN, B. (2009), **Türk Dış Politikası (Cilt 1, 1919-1980)**, İletişim Yayınları, 15. Baskı.
- ORTAYLI, İ. (2018), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Kronik Kitap, İstanbul, 17. Baskı.

- ÖKÇÜN, G.A. (1962). **Türkiye'nin Taraf Olduğu Milletlerarası Andlaşmalar Rehberi**, Doğu Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara.
- ÖKÇÜN, G.A ve ÖKÇÜN, R.A. (1974). **Türk Anlaşmaları Rehberi (1920-1973)**, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÖNDER, Z. (2010). **İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası**, Çev. Leyla Uslu, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1. Baskı.
- RICHELIEU, C. (1638). **The Political Testament of Cardinal Richelieu**, Çev. H. B. Hill, The University of Wisconsin Press, United Kingdom, 1965
- SANDER, O. (2012). **İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 23. Baskı.
- SANDER, O. (1987). **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara Üniversitesi Yayın Evi, Ankara.
- SANDER, O. ve ESMER A.Ş. (1987). **Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt-1 (1939-1945)**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 6. Baskı.
- SONTAG, J. ve BEDDIE, J.S. (1948). **Nazi-Soviet Relations 1939-1941(Documents from the Archives of the German Foreign Office)**, Department of State Publication 3023.
- SOYSAL, İ. (2000). **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ARAŞTIRMA VE SİYASET PLANLAMA GENEL MÜDÜRLÜĞÜ. **Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, Ankara.
- TEKELİ, İ. ve İLKİN, S. (2018). **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si (Birinci Cilt)**,İletişim Yayınları, İstanbul.
- TEKELİ, İ. Ve İLKİN, S. (2018). **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TÜRK DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ARAŞTIRMA VE SİYASET PLANLAMA GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (1973). **Türk Dış Politikasında 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935 – 1939)**, Ankara.

UÇAROL, R. (1995). **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi Yayınları, İstanbul, 4. Baskı.

YENER, T. **İkinci Dünya Savaşı Ansiklopedisi**, Yener Yayınevi.

WALTZ, K. (1979). **Theory of International Politics**, Addison-Wesley Publishing Company, California.

WEISBAND, E. (2000). **İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası - I**, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.

MAKALELER

AÇIKALIN, C. (1947). **Turkey's International Relations**, International Affairs, Volume 23, Issue 4, ss. 477-491.

AÇIKLIN, C. (1992). **Cevat Açıkalın'ın Anıları: 2. Dünya Savaşının İlk Yılları (1939-1941)**, Belleten, 56, ss. 985-1080.

APAYDIN, C. (2018). **Lozan Barış Konferansı Sürecinde İtalyanların Müzakerelere Yaklaşımı**, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 2018 ss. 147-174.

ARSLAN, A.A. (2015). **Moskova Anlaşması ve Türkiye'nin Kuzey-Doğu Sınırı**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 17, Sayı 2, ss.1-20.

AYDIN, M. (1996). **Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz**, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 51 (01), ss.71-114.

CASSELS, A. (1970). **Mussolini's Early Diplomacy**, New Jersey, Princeton University Press.

ÇELEBİ, M. (1999). **Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa-Kont Sforza Görüşmesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 15 (1999) ss. 791-800.

DERİNGİL, S. (1999). **Turkey's General Attitude to the War**, Center for Strategic Research, Ankara, ss.65.

EVERA, V. (1998). **Offense, Defense, and the Causes of War**, International Security, 22(4), ss. 5- 43.

- GENÇ, M. (1985). **Uluslararası İlişkilerde Tarafsızlık**, Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt VI, Sayı:2, 1985, ss.176.
- GÜÇLÜ, Y. (1999). **Fascist Italy's 'Mare Nostrum' Policy and Turkey**, BELLETEN, 63 (238), ss. 813-846.
- GÜÇLÜ, Y. (2000). **Portrait of a Secretary -General of the Turkish Ministry of Foreign Affairs Numan Menemencioglu**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 16, ss.837-856.
- J. DREYER ve N. JESSE (2014). **Swiss Neutrality Examined: Model, Exception or Both?** Journal of Military and Strategic Studies, Volume 15, Issue 3, Columbia University, ss.24.
- KARAKAŞ, N. (2009). **Amerikan “Ödünç Verme ve Kiralama” Yardımlarında Türkiye**, Tarih İncelemeleri Dergisi 24, ss. 21-52.
- KİRAZ, S. (2020). **Bir Dış Politika Analizi Yaklaşımı Olarak Neoklasik Realizmin İncelenmesi**, Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt-Sayı: 13(4), ss: 665-686.
- KURTARAN, U. (2022). **Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar**, Tarih Araştırmaları Dergisi, ss. 1-12.
- KURAT, Y.T. (1983). **Kahire Konferansı Tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri**, BELLETEN, 47 (185), ss. 295-338.
- LENART, A. (2020). **The Reevaluation Of Spain's Neutrality And Non-Belligerence During The Second World War**, University of Szeged, ss.69.
- OTAÇ, T. (2019). **İkinci Dünya Savaşında Müttefik Konferansları ve Türkiye İçin Önemi**, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi 1, ss.97-126.
- ROBERTS, G. (1992). **The Fall of Litvinov: A Revisionist View**, Journal of Contemporary History, Oct., 1992, Vol. 27, No. 4, pp.639-657.
- SARIÇOBAN, G. (2020). **Atatürk Döneminde 1923-1929 Türkiye Ekonomisi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (44), ss. 222-236.

- SOYSAL, İ. (1982). **1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı**, Belleten, 46, ss. 367-414.
- SUNA, M., ÖZCAN, Ö., ve TUTUŞ, L. (2022). **Nazi Almanya'sına Giden Süreci Yaratmak: Paris Barış Konferansı, Versailles Antlaşması ve Weimar Almanya'sı**, Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 14 (27), ss.276-291.
- TACAR, P. (2011). **Bir Diplomatın Türkiye Anıları (Hans Korll- 1936- 1943)**, Belleten 75, ss.205-260.
- TALIAFERRO, W.J. (2001). **Security-Seeking Under Anarchy: Defensive Realism Reconsidered**, International Security, 25, 3, ss. 152-186.
- TEZEL, Y. (2002). **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, V. Basım, İstanbul, s.254.
- ULUSAN, Ş. (2008). **Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne (Cemiyet-I Akvam) Girişi -Öncesi ve Sonrası-**, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi 7 (2008), s.247
- ÜLMAN, A. (1968). **Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)- I.** Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 23(03), ss. 241-273.
- YALÇINKAYA, M.A. (2003). **Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı Diplomasi Tarihi Literatürü**, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 1, Say 2, ss. 423-489.
- YALÇIN, O. (2011). **İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S 47, ss. 701 - 731.
- YAVUZ. B. (1992). **1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşamaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi-8, 1992, ss.273 – 308.

TEZLER

- BULUT, P. (2007). **1923-1933 Yılları Arasında Türk-İtalyan İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.94

- ÖZCANGAZ, M. (2015). **Avrupa Ahengi'nin Yapısal Özellikleri Çerçevesinde "Güç Dengesi" ve "Politik Eşitlik" Kavramlarının**

Karşılaştırılması, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
s.44-45.

ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyad : Fırat ÜNER

Öğrenim Durumu

Yüksek Lisans: : İstanbul Aydın Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ve
İstihbarat İncelemeleri
Lisans: : Milli Savunma Üniversitesi
Sistem Mühendisliği

Mesleki Deneyim

Kara Kuvvetleri Komutanlığı: Takım, Bölük ve Tabur Komutanlığı
2008-2020
Kara Kuvvetleri Komutanlığı: EUFOR Türk Temsil Heyet Başkanlığı
İstihbarat ve İKK Subayı
2020-2021
Genelkurmay Başkanlığı : LANDCOM NATO Müttefik Kara Komutanlığı
Plan Prensipl Subayı
2021-2022
Kara Kuvvetleri Komutanlığı: Kara Kuvvetleri Kurmay Bşk. İcra Subayı
2022-2023
Kara Kuvvetleri Komutanlığı: Kara Kuvvetleri Harekât Bşk.lığı
Hava Savunma Plan Subayı
2023-devam

Yayınlar

Uluslararası Hakemli Dergilerde Yayımlanan Makaleler, “NAFTA: More Than a Regional Trade Agreement” International Journal of Business and Social Science Research, 2024-01-31 | Journal article, DOI: 10.47742/ijbssr.v5n1p1

Uluslararası Eğitim ve Etkinlikler

Oklahoma, ABD : Air Defense Captain Career Course